Naar een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld?

- Voor- en tegenargumenten -

Colofon

datum 6 april 2022

auteur prof. dr. J. Janssen, prof. mr. W. Dreissen & drs. K. Juncker

© 2022 Expertisecentrum Veiligheid Avans Hogeschool
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

1	**Aanleiding en formulering van de opdracht door de opdrachtgever**	**4**
1.1	Aanleiding	4
1.2	Formulering van de opdracht	5
2	**Onderzoeksvragen**	**6**
2.1	Centrale vraag en deelvragen: juridisch en sociaalwetenschappelijke vragen	6
2.2	Doel en opzet van het onderzoek	8
2.3	Verdere opbouw van het rapport	9
3	**Een sociaalwetenschappelijke categorisering van geweld**	**11**
3.1	Smalle en brede definities van geweld	11
3.2	Geweld gecategoriseerd	12
3.3	Waar en hoe komen we psychisch geweld tegen?	16
4	**Een juridische blik op psychisch geweld**	**19**
4.1	Concept strafbaarstelling	19
4.2	Internationale verplichtingen	20
4.2.1	*Het EVRM*	*20*
4.2.2	*Verdrag van Istanbul*	*21*
4.2.3	*Het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind*	*23*
4.3	Psychisch geweld in bestaande strafbepalingen	24
4.3.1	*Mishandeling (volgens art. 300 Sr)*	*25*
4.3.2	*Opzettelijke vrijheidsberoving/gijzeling (volgens art. 282 Sr en 282a Sr)*	*29*
4.3.3	*Bedreiging (volgens art. 285 Sr)*	*30*
4.3.4	*Dwang (volgens art. 284 Sr)*	*32*
4.3.5	*Belaging (art. 285b Sr)*	*35*
4.4	Alternatieven voor een aparte strafbaarstelling	38
4.4.1	*Hulpverlening en jeugdbescherming*	*38*
4.4.2	*Tijdelijk huisverbod*	*38*
4.5	Het bewijs van psychisch geweld	40
4.5.1	*De unus-testisregel: één getuige is geen getuige*	*40*
4.5.2	*Bewijs van (voorwaardelijk) opzet, drie vereisten*	*41*
4.5.3	*Inzet van deskundigen*	*43*
4.6	Kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd?	44
5	**Wat zeggen de respondenten?**	**47**
5.1	Professionals aan het woord	47
5.1.1	*Juridische vragen*	*47*
5.1.2	*Sociaalwetenschappelijke vragen*	*49*
5.2	Ervaringsdeskundigen aan het woord	51
5.2.1	*Juridische vragen*	*51*
5.2.2	*Sociaalwetenschappelijke vragen*	*52*
5.3	Juristen aan het woord	53
5.3.1	*Juridische vragen*	*53*

5.3.2 Sociaalwetenschappelijke vragen 57

6 Conclusies en aanbevelingen 59
6.1 Conclusies 59
6.1.1 Aanleiding (hoofdstuk 1) 59
6.1.2 Onderzoeksvragen en -methoden (hoofdstuk 2) 60
6.1.3 Sociaalwetenschappelijke categorisering van geweld (hoofdstuk 3) 61
6.1.4 Een juridische blik op psychisch geweld (hoofdstuk 4) 62
6.1.5 Respondenten aan het woord (hoofdstuk 5) 63
6.1.6 Afsluitend: beantwoording van de hoofdvraag 68
6.2 Aanbevelingen 69

Bijlage 1: Overzicht van respondenten 72

Literatuur 73

1 Aanleiding en formulering van de opdracht door de opdrachtgever

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt kort de aanleiding tot dit onderzoek geschetst. Vervolgens wordt in de tweede paragraaf bondig de onderzoeksopdracht geformuleerd.

1.1 Aanleiding

Cijfers
Psychisch geweld krijgt al enige tijd maatschappelijke en politieke aandacht. Deze vorm van geweld komt veel voor. Blijkens het meest recente prevalentieonderzoek van het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gaf in 2020 ruim 9 procent van de bevolking van 16 jaar of ouder aan in de afgelopen vijf jaar slachtoffer te zijn geweest van een of meerdere vormen van dwingende controle door iemand uit de huiselijke kring. Bijna 5 procent werd in de afgelopen 12 maanden slachtoffer; dit komt neer op ruim 680 duizend personen.

Formulering van specifieke vragen
Naast de brede aanpak van huiselijk geweld, kindermishandeling en psychische mishandeling is er ook in toenemende mate aandacht voor de strafrechtelijke aanpak hiervan. Psychisch geweld heeft namelijk net als fysiek geweld een grote impact op slachtoffers. Sommige slachtoffers geven aan dit zelfs erger te vinden dan fysiek geweld. Vraag is dan of dit ook strafrechtelijk aangepakt moet worden, voor zover dit niet reeds het geval is. De toegenomen aandacht voor andere vormen van geweld dan fysiek blijkt onder meer uit de in februari 2018 gestarte petitie *Geestelijk geweld in het Wetboek van het Strafrecht*, de Kamervragen die in juli 2020 aan de verantwoordelijke ministers werden gesteld over psychische mishandeling en de naar aanleiding daarvan door de Kamerleden Bergkamp, Özütok en Van den Hul ingediende *Consultatienota Aanpak van psychisch geweld*. In 2020 is een motie van de Kamerleden aangenomen waarin wordt verzocht om een onafhankelijk onderzoek te laten uitvoeren naar de strafrechtelijke aanpak van psychisch geweld.[1] In de motie is een aantal specifieke vragen opgenomen:

1. In hoeverre vormen internationale afspraken, waaronder het verdrag van Istanbul, aanleiding om tot expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld over te gaan?
2. Wat zijn de voor- en nadelen van een expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld?
3. In hoeverre kan een strafbaarstelling bijdragen aan een effectievere aanpak van psychisch geweld?
4. Volstaan de huidige mogelijkheden in het Wetboek van Strafrecht al om tot vervolging over te gaan bij ernstig psychisch geweld, in het bijzonder bij situaties waarin geen sprake is van fysiek geweld?
5. Wat zijn in de praktijk beletselen om tot vervolging over te gaan, gegeven het feit dat er bijzonder weinig jurisprudentie is aangaande psychisch geweld?
6. Wat zijn de gevolgen van psychisch geweld voor slachtoffers?
7. Is het wenselijk om in het Wetboek van Strafrecht naast 'lichamelijk letsel' ook 'psychisch letsel' een plaats te geven?

[1] *Kamerstukken II* 2020-2021, 28345, nr. 246.

In aanvulling hierop kan een vraag met betrekking tot het feitenonderzoek worden geformuleerd: Hoe zou ondersteunend bewijs voor psychisch geweld beter in kaart gebracht kunnen worden ten behoeve van het strafrechtelijk onderzoek, zodanig dat dit standhoudt in de rechtszaal?

Voor de beantwoording van deze vragen moet in ieder geval met slachtoffers, advocaten, hulpverleners, het openbaar ministerie, de politie, het College voor de Rechten van de Mens, maatschappelijke organisaties (die zich expliciet uitspreken over een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld) en de rechtspraak worden gesproken.

1.2 Formulering van de opdracht

Avans Hogeschool en de Open Universiteit zijn op eigen initiatief – los van de eerdergenoemde motie – zonder financiële bijdrage vanuit de Rijksoverheid gestart met een onderzoek naar psychische mishandeling en de toegevoegde waarde van een separate strafbaarstelling hiervan. Uit raadpleging van het openbare webinar[2] dat hierover gegeven is, blijkt dat er in ieder geval in het onderzoek in wordt gegaan op de punten 2, 4, 5 en 7. De onderdelen 1 en 3 komen deels aan bod.

De opdrachtgever – het Ministerie van Justitie en Veiligheid – ziet graag aansluiting en verdieping op dit traject van Avans Hogeschool en de Open Universiteit en vraagt daarom het volgende:

- Het meenemen van de punten onder 1, 3 en 6 in het reeds lopende onderzoek;
- Het bevragen van de hierboven genoemde partijen;
- Het opleveren van een rapport waarin alle bovenstaande vragen worden beantwoord.

[2] https://www.ou.nl/en/-/strafbaarstelling-van-psychisch-geweld-kijk-het-webinar-terug

2 Onderzoeksvragen

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de onderzoeksvragen. In de eerste paragraaf wordt de centrale vraag beschreven en de daarvan afgeleide juridische en sociaalwetenschappelijke onderzoeksvragen. Vervolgens komt het doel en de opzet van het onderzoek aan bod. In deze tweede paragraaf wordt ook uitgelegd waar bij de beantwoording van de onderzoeksvragen in dit rapport ook aandacht wordt besteed aan de beantwoording van de in het vorige hoofdstuk genoemde Kamervragen. Tot slot wordt een overzicht gegeven van de verdere opbouw van dit rapport.

2.1 Centrale vraag en deelvragen: juridisch en sociaalwetenschappelijke vragen

Breed begrip
In de eerdergenoemde consultatienota wordt psychisch geweld gebruikt als een overkoepelende term voor wederrechtelijke handelingen en omissies die, zonder dat sprake is van fysiek geweld, ernstige inbreuken op de psychische integriteit van slachtoffers veroorzaken of voorzienbaar kunnen veroorzaken (Consultatienota, 2020). In het Wetboek van Strafrecht wordt het begrip 'geweld' wel genoemd, maar niet nader gedefinieerd. In toenemende mate is er ook aandacht voor psychische mishandeling, waarbij het niet-fysieke letsel niet direct en eenvoudig kenbaar is. Psychisch geweld kan onder andere bestaan uit belaging, intimidatie, sociaal isoleren, vernedering, het beheersen en controleren van gedrag en het beperken van de toegang tot financiële middelen, werkgelegenheid, onderwijs of medische zorg. De gevolgen van psychisch geweld kunnen ernstig en van langdurige aard zijn, denk aan depressie, angst, complexe PTSS-klachten, verslavingen en eetstoornissen.

Momenteel wordt er in beleid en politiek gedebatteerd over wenselijkheid en mogelijkheid om psychisch geweld apart strafbaar te stellen met als doel het ondersteunen van slachtoffers. Daaraan kleven juridische en sociaalwetenschappelijke vragen. In dit onderzoek staat de vraag centraal 'kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd na weging van alle relevante criteria voor strafbaarstelling en op welke manier kan dit slachtoffers al dan niet ondersteunen?'. Deze hoofdvraag kan uitgesplitst worden in juridische én sociaalwetenschappelijke vragen.

Juridische vragen
1) *Welke mogelijkheden zijn er thans om psychisch geweld te vervolgen?*
   In de huidige artikelen 300-304b Sr zijn diverse vormen van mishandeling strafbaar gesteld. Onduidelijk is of hieronder ook psychische mishandeling valt. Feit is wel dat zelden vormen van psychisch geweld op basis van art. 300 Sr (succesvol) worden vervolgd.[3] Andere strafbepalingen, zoals dwang, bedreiging, belaging en vrijheidsberoving omvatten slechts beperkte en specifieke vormen van psychisch geweld.

2) *Kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd na weging van relevante criteria voor strafbaarstelling?*
   Criteria voor strafbaarstelling bieden de wetgever '*een instrumentarium om tot een verantwoorde, evenwichtige en legitieme afweging te komen*' (Cleiren, 2012: 12;

[3] Er is slechts een beperkt aantal uitspraken van rechtbanken en gerechtshoven gepubliceerd waarin op vormen van psychisch geweld als mishandeling in de zin van art. 300 Sr zijn gekwalificeerd.

Buisman, 2020: 64). Cleiren heeft er terecht op gewezen dat de toepassing van de criteria voor strafbaarstelling niet enkel een juridische kwestie is. Voor de beantwoording van een aantal vragen is sociaalwetenschappelijk onderzoek vereist. Het gaat dan om vragen als hoe vaak komt het ongewenst gedrag voor, wat wordt als schade benoemd en wanneer en door wie wordt gedrag als schadelijk ervaren, hoe effectief zijn niet-strafrechtelijke vormen van handhaving en sanctionering etc. (Cleiren 2012: 11-12). In dit deel van het onderzoek zal echter de nadruk liggen op mogelijke juridische belemmeringen. Bij de beantwoording van vraag 3 en 4 zullen de niet-juridische aspecten aan de orde komen.

Voor strafbaarstelling is vereist dat het gedrag dusdanig 'moreel verwerpelijk' is dat de inzet van het strafrecht als *ultimum remedium* vereist is (het wederrechtelijkheidsbeginsel). Het moreel verwerpelijke kan onder andere blijken uit internationale verdragen waarin geweld inclusief psychische vormen van geweld tegen personen wordt veroordeeld.[4]

Een tweede vereiste voor strafbaarstelling is dat het gedrag nadeel zal (kunnen) veroorzaken (het schadebeginsel). Psychologische mishandeling is niet direct zichtbaar maar wordt op de lange termijn geassocieerd met het ontstaan van depressies, angststoornissen en middelenmisbruik bij slachtoffers (Hoeboer, 2020; Lanius, Vermetten & Pain, 2010; Hovens, Giltay, Van Hemert & Penninx, 2017).

Een derde criterium voor strafbaarstelling heeft betrekking op de wijze van strafbaarstelling. Het verbod mag niet strijdig zijn met andere regels en de toegepaste terminologie moet consistent zijn (het coherentiebeginsel). Met betrekking tot strafbaarstelling van psychisch geweld komt de vraag op of er geen overlap is met bestaande strafbaarstellingen zoals mishandeling (art. 300 Sr), dwang (art. 284 Sr), bedreiging (art. 285 Sr) en belaging (art. 285b Sr). Evenmin zou de wetgever tot strafbaarstelling moeten overgaan als andere – minder vergaande – middelen voorhanden zijn (het subsidiariteitsbeginsel). Kan in geval van psychisch geweld niet meer worden verwacht van hulpverleningstrajecten of het bestaande bestuursrechtelijke middel van tijdelijke uithuisplaatsing?[5]

Tot slot speelt het effectiviteitsbeginsel als criterium voor strafbaarheid een rol. Indien strafbaarstelling geen normstellend, normbevestigend of preventief effect sorteert, omdat op voorhand duidelijk is dat de handhaving tekort zal schieten, dient van strafbaarstelling te worden afgezien. Symbolische wetgeving die niet reëel toepasbaar is, dient te worden voorkomen. Hier liggen in het kader van strafbaarstelling van psychisch geweld serieuze knelpunten. Deels betreffen die de opsporing en vervolging en komen deze aan bod bij het sociaalwetenschappelijke deel van het onderzoek. Deels heeft dit betrekking op de bewijsbaarheid van psychisch geweld en dat houdt verband met de strafrechtelijke bewijsregeling.

Is op basis van bovenstaande beginselen de conclusie dat aparte of nadere strafbaarstelling van bepaald gedrag vereist is, dan zal vervolgens moeten worden bezien op welke wijze die strafbaarstelling verwoord moet worden. In dat verband is het

[4] Zie bijvoorbeeld art. 33 Verdrag inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld.
[5] art. 2 Wet tijdelijk huisverbod (Wth).

legaliteitsbeginsel en meer specifiek het lex certa-beginsel relevant.[6] Het in acht nemen van het legaliteitsbeginsel is in Nederland een fundamentele voorwaarde voor (nieuwe) strafbaarstellingen. Het beginsel vereist dat een strafbaar feit voldoende duidelijk en precies is gedefinieerd in een voorafgegane wettelijke strafbepaling (Buisman, 2020: 70).

Sociaalwetenschappelijke vragen

3) *Hoe denken slachtoffers over aangiftebereidheid?*
   Een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld wordt onder andere gerechtvaardigd met het argument dat daarmee het slachtoffer tegemoet wordt gekomen. Bekend is evenwel dat het doen van aangifte van geweld gepleegd door daders[7] uit de intieme sfeer voor slachtoffers niet eenvoudig is.[8] De vraag is hoe de aangiftebereidheid zal zijn bij een strafbaarstelling van psychisch geweld.

4) *Wat verwachten slachtoffers concreet van een aparte strafbaarstelling en welke mogelijkheden zien professionals in de veiligheidszorg en de handhaving (politie, hulpverlening en openbaar ministerie) om aan die verwachtingen tegemoet te komen?*
   Om te voorkomen dat een aparte strafbaarstelling beperkt blijft tot symboolwetgeving is het zinvol om vooraf inzicht te krijgen in de verwachtingen en praktische mogelijkheden over en weer.

2.2 Doel en opzet van het onderzoek

Doel
Doel van het onderzoek is het geven van een overzicht van verschillende voor- en tegenargumenten voor een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld. Daarbij wordt er ook naar gestreefd om verwachtingen van slachtoffers (ervaringsdeskundigen), hulpverleners en andere professionals in de veiligheidszorg, alsmede van juridische specialisten in kaart te brengen. Dit verkennende onderzoek dient ter ondersteuning van het debat over een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld en het komen tot een afweging van voor- en tegenargumenten.

Te gebruiken methoden
De onderzoekers zullen de hiervoor gestelde vier vragen eerst beantwoorden aan de hand van literatuur- en jurisprudentieonderzoek. De resultaten hiervan hebben als input gediend voor groepsinterviews, waarbij is nagegaan of de respondenten andere argumenten pro of contra een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld aan het overzicht uit de literatuur kunnen toevoegen. Hetzelfde geldt voor het in kaart brengen van verwachtingen van slachtoffers (ervaringsdeskundigen), professionals uit de veiligheidszorg en juridische specialisten.

[6] Het lex certa-beginsel is een subbeginsel van het legaliteitsbeginsel en houdt in dat voor iedereen duidelijk moet zijn welk handelen en nalaten leidt tot strafrechtelijke aansprakelijkheid, alsmede welke sancties daar op kunnen volgen (Nan, 2013).
[7] In principe is een 'dader' een door de rechter veroordeelde 'pleger'. In dit rapport worden de termen 'dader', 'pleger' en 'verdachte' omwille van de leesbaarheid naast elkaar gebruikt.
[8] Van der Veen en Bogaerts (2010) schatten dat met betrekking tot partnergeweld circa 20% van alle incidenten is gemeld bij de politie, terwijl in slechts 40% van de gemelde incidenten de melding werd gevolgd door een aangifte.

De panels zagen er als volgt uit:

- Panel 1: slachtoffers (ervaringsdeskundigen)
- Panel 2: professionals uit de veiligheidszorg (denk aan politiemensen en sociale professionals, gedragsdeskundigen werkzaam bij bijvoorbeeld opvanginstellingen of Veilig Thuis)
- Panel 3: juridische specialisten (advocaten, rechters, medewerkers van het openbaar ministerie en het College voor de Rechten van de Mens).

Tevens is in kaart gebracht welke partijen zich expliciet voor een aparte strafbaarstelling uitspreken en in welke van deze drie panels respondenten van die partijen kunnen worden ondergebracht. Aanvullend zijn enkele individuele interviews gedaan, met personen die vanwege planning niet konden aansluiten bij de groepsinterviews. In de eerste bijlage bij dit rapport is een overzicht van namen en functies van de respondenten bijgevoegd.

Door de onzekerheid die de maatregelen tegen de verspreiding van Covid-19 met zich meebrachten, is in eerste aanleg gedacht aan online groepsinterviews. Daar hebben de onderzoekers inmiddels positieve ervaringen mee opgedaan. De ervaring heeft wel geleerd, dat online de geplande tijd en het aantal deelnemers grenzen kent. Om die reden werd de groepsgrootte per panel maximaal vijf tot zeven respondenten. De groepsinterviews duurden hooguit twee uur. Respondenten kregen uiteraard na afloop bij controle van het gespreksverslag ook nog de gelegenheid om met aanvullingen te komen.

Schema 2.1 geeft een beknopt overzicht van de relatie tussen de onderzoeksactiviteiten en de beantwoording van de vragen in dit onderzoek en de eerder genoemde Kamervragen.

Schema 2.1: Onderzoeksactiviteiten en beantwoording van vragen

Onderzoeksactiviteiten	Beantwoording van onderzoeksvragen uit de onderzoeksopzet (1 t/m 4)	Beantwoording van Kamervragen (1 t/m7)
Literatuur- en jurisprudentie onderzoek	1 tot en met 4	1 tot en met 7
Panel 1 slachtoffers	2; 3 en 4	2; 3; 5; 6; 7
Panel 2 professionals	1 tot en met 4	2; 3; 5; 6; en 7
Panel 3 juristen	1 tot en met 4	1; 2; 4; 5; en 7

2.3 Verdere opbouw van het rapport

Voordat wordt ingegaan op de beantwoording van de vier hiervoor genoemde onderzoeksvragen, wordt in het derde hoofdstuk nog eens stilgestaan bij de vraag waarom geweld als fenomeen zo moeilijk is af te bakenen. Wat in de samenleving onder geweld wordt begrepen, is geen statisch gegeven. Geweld is verder niet eenduidig wat betreft verschijningsvormen. Er kunnen dan ook verschillende (elkaar overlappende) categorieën worden onderscheiden. Hoe sluit de vraag om aandacht voor psychisch geweld aan bij deze verschillende reeds onderkende geweldscategorieën? In hoofdstuk 4 wordt vervolgens stil gestaan bij de eerste twee juridische onderzoeksvragen. Om tot een beantwoording te komen

van de vraag of een zelfstandige strafbaarstelling van psychisch geweld in juridische zin te rechtvaardigen is (de tweede juridische onderzoeksvraag), zal allereerst worden ingegaan op de vraag of internationale verdragen verplichten tot strafbaarstelling van psychisch geweld. Vervolgens zal een analyse van bestaande delictsomschrijvingen plaatsvinden om te bezien of en zo ja, in welke mate thans psychisch geweld al strafbaar is (de eerste juridische onderzoeksvraag). Tevens zal aandacht worden besteed aan mogelijke bewijsproblemen in de strafrechtelijke context en alternatieven buiten het strafrecht. In hoofdstuk 5 wordt vervolgens verslag gedaan van de uitkomsten uit de (groeps-)interviews. In die gesprekken zijn alle vier de onderzoeksvragen, dus zowel de juridische als de sociaalwetenschappelijke, de revue gepasseerd. In het laatste hoofdstuk worden conclusies en aanbevelingen geformuleerd.

In de verschillende hoofdstukken zal ook aandacht besteed worden aan de eerdergenoemde Kamervragen. Schema 2.2 laat zien in welke hoofdstukken onderzoeksvragen en Kamervragen behandeld worden.

Schema 2.2: Onderzoeksactiviteiten en beantwoording van vragen

Hoofdstuk	Beantwoording van onderzoeksvragen uit de onderzoeksopzet (1 t/m 4)	Beantwoording van Kamervragen (1 t/m 7)
3. Sociaalwetenschappelijke categorisering van geweld		2; 6
4. Een juridisch blik op psychisch geweld	1 en 2	1; 2; 4; 5; 7
5. Respondenten aan het woord	1 tot en met 4	1 tot en met 7
6. Conclusies en aanbevelingen	1 tot en met 4	1 tot en met 7

Het zesde hoofdstuk waarin conclusies en aanbevelingen worden gepresenteerd, kan tevens als samenvatting van dit rapport worden gelezen.

3 Een sociaalwetenschappelijke categorisering van geweld

In dit hoofdstuk wordt stil gestaan bij de sociaalwetenschappelijke blik op het verschijnsel geweld. In de eerste paragraaf wordt aandacht besteed aan het definiëren van geweld. Geweld blijkt zich namelijk niet zo makkelijk te laten vangen in een heldere definitie. Er bestaan verschillende definities, die uiteenlopen van smal naar breed. Aan beide kleven voor- en nadelen. Om toch wat meer grip te krijgen op de vraag wat geweld dan eigenlijk is, wordt in de tweede paragraaf aandacht besteed aan de manier waarop geweld in de sociaalwetenschappelijke literatuur gecategoriseerd wordt. Bij de uitwerking van die categorieën worden telkens voorbeelden gegeven die betrekking hebben op de Nederlandse samenleving. Vervolgens wordt in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk ingegaan op de vraag hoe aandacht voor psychisch geweld in deze onderzoeksliteratuur gesitueerd kan worden.

3.1 Smalle en brede definities van geweld

Geweld is geen statisch verschijnsel
Voordat de vraag aan bod komt hoe geweld gedefinieerd kan worden, is het belangrijk om kort stil te staan bij het besef dat geweld geen statisch verschijnsel is. Wat onder de noemer 'geweld' wordt geschaard, is aan verandering onderhevig. Maatschappelijke grenzen zijn aan verandering onderhevig. Zo vergeleek Egelkamp (2002) processen-verbaal uit 1996 en uit 1986. Zij nam waar dat in een periode van tien jaar tijd significant meer lichte – dat waren zaken waarbij het slachtoffer slechts licht of bijna geen letsel had opgelopen – gevallen als geweldsmisdrijf werden gekwalificeerd. Die zaken werden in 1996 niet alleen zwaarder gekwalificeerd, er volgde ook een zwaardere sanctie dan in 1986. Egelkamp draagt als onderdeel van de verklaring van deze veranderingen aan dat zowel burgers als politie geweld anders zijn gaan beoordelen. Maatschappelijk veranderingen kunnen ook weer leiden tot veranderingen in het recht. Zo werd in 1991 bijvoorbeeld verkrachting binnen het huwelijk strafbaar gesteld (Kelk, 2015).

De vraag naar argumenten pro en contra een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld die in dit rapport centraal staat, is eveneens te beschouwen als een uitkomst van maatschappelijke veranderingen die leiden tot vragen over een eventuele aanpassing van het juridische kader.

Verschillende definities: smal en breed
Een heldere definitie van wat geweld is, is aantrekkelijk: een duidelijke en door verschillende partijen – denk aan professionals, wetenschappers en uiteraard ook betrokkenen bij geweldsincidenten – gedragen definitie, zou aan de herkenning van geweld, de aanpak en het wetenschappelijk onderzoek ten goede moeten komen (Hamby, 2017). Maar omdat – zoals hiervoor is uitgelegd – opvattingen over geweld aan maatschappelijke en juridische verandering onderhevig zijn, is het ontwikkelen van een dergelijke definitie geen sinecure. In principe is elke definitie aanvechtbaar (Schinkel, 2005; De Haan, 2008). De praktijk leert dat er verschillende definities van geweld naast elkaar bestaan. Die definities lopen uiteen van smal naar breed. Tot op heden lijkt het Nederlandse Wetboek van Strafrecht uit te gaan van een smalle definitie van geweld. Voor de goede orde: in ons Wetboek van Strafrecht is geen definitie van geweld opgenomen. Maar in de praktijk wordt vaak wel vaak de volgende

afbakening van geweld gehanteerd: 'elke uitoefening van lichamelijke kracht van niet al te geringe intensiteit tegen een persoon of zaak' (Simons, 1929). Een van de vragen in dit onderzoek, waarop in het volgende hoofdstuk verder zal worden ingegaan, is de vraag of niet een ruimere interpretatie van het geweldsbegrip mogelijk is: kan met andere woorden psychisch geweld geïncludeerd worden? Het voordeel van een smalle definitie is de grote mate van concreetheid. Naarmate er minder fenomenen worden geïncludeerd, zullen er ook minder interpretatieproblemen ontstaan en zal het relatief eenvoudiger zijn om geweld in cijfers te vangen (Janssen, 2021b). Het nadeel is evenwel dat andere aspecten van geweld buiten beschouwing blijven, zoals de psychische component. Voorbeelden van ruime opvattingen van geweld zijn onder meer te vinden in het werk van de antropoloog Jackson die stelt dat er sprake is van geweld telkens wanneer de status van subject van een persoon tegen zijn of haar wil gereduceerd wordt tot object. Dat betekent dat een persoon gemarginaliseerd wordt en geen actieve rol meer heeft in sociale relaties met anderen. Het maakt niet uit of die persoon klappen of medelijden ontvangt: beide zijn vormen van geweld (Jackson, 2002). Ook de filosoof Byung-Chul Han (2018) is een representant van een brede opvatting van geweld: hij kijkt voorbij het fysieke geweld. Hij stelt dat geweld zich steeds meer verplaatst van zichtbaar naar onzichtbaar, van fysiek naar online manifestaties, van externe druk naar interne druk.

3.2 Geweld gecategoriseerd

Hoe te komen tot verschillende categorieën?
Als het dan zo lastig is om het begrip geweld helder te definiëren en af te bakenen – zoals in de vorige paragraaf is uitgelegd –, dan kan een nadere blik op hoe gewelddadige fenomenen gecategoriseerd worden wellicht meer licht werpen op de manier waarop geweld in de sociaalwetenschappelijke onderzoeksliteratuur betracht wordt. Die literatuur over geweld is zeer omvangrijk en er worden verschillende fenomenen onderscheiden. Die literatuur kan aan de hand van een aantal vragen worden gecategoriseerd. Hier volgt een overzicht van die vragen, met antwoorden en ter illustratie enkele voorbeelden van onderzoek gericht op de Nederlandse situatie. In de volgende paragraaf zal dan bekeken worden hoe aandacht voor psychisch geweld in deze literatuur geplaatst kan worden.

1) *Kennen dader en slachtoffer elkaar?*
Op die vragen kunnen verschillende antwoorden worden gegeven:

- *Dader en slachtoffer zijn onbekenden van elkaar*
  Deze situatie doet zich bijvoorbeeld voor bij wat tegenwoordig (seksuele) 'straatintimidatie' wordt genoemd. Daarbij kan onder meer aan de volgende gedragingen worden gedacht: ongewenst aanraken van personen of hinderlijk achterna lopen, gericht spugen, roepen of uitschelden op straat. Het gaat dan om plegers die dit gedrag in principe ten overstaan van onbekenden vertonen (zie bijvoorbeeld Van Hest & Jansen, 2018; De Wilde, Schmitz, Smeets & Bosveld, 2018; Fisher & Vanderveen, 2021; CBS, 2022).

- *Dader en slachtoffer kennen elkaar*
  Een bijzondere vorm van geweld tussen daders en slachtoffers die elkaar kennen, is geweld in afhankelijkheidsrelaties. Rond 2007 is deze term door het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport geïntroduceerd (Kamerstukken II 2007/08, 28345 en 22894, nr. 51). Het geweld dat onder deze noemer gebracht wordt, speelt zich af

op drie domeinen: in de eerste plaats is er geweld dat zich afspeelt in het kerngezin. Het kerngezin (*nuclear family*) bestaat uit ouders en kinderen (Janssen, 2017). Binnen die relaties kan zich kindermishandeling, ouderenmishandeling en geweld tussen (ex-) partners afspelen. Met andere woorden: huiselijk geweld. Het uitgebreide gezin (*extended family*) bestaat uit het kerngezin plus opa's, oma's, ooms, tantes, (achter-)neven en (achter-)nichten. Binnen dit uitgebreide gezin kunnen zich de hiervoor genoemde vormen van geweld afspelen, maar deze families worden ook in verband gebracht met de volgende fenomenen: huwelijksdwang, huwelijkse gevangenschap en achterlating, dat dikwijls in verband wordt gebracht met migratie en de multiculturele samenleving en waarbij opvattingen over familie-eer een belangrijke rol spelen (zie voor een beschrijving van deze fenomenen en onderlinge samenhang: Janssen, 2017).

In de tweede plaats zijn er vormen van geweld in afhankelijkheidsrelaties die door professionals en/of in een institutionele setting worden gepleegd. In dit verband kan bijvoorbeeld gedacht worden aan geweld in instellingen voor jeugdigen (zie bijvoorbeeld: Commissie Samson, 2012; Commissie De Winter, 2016) of in religieuze gemeenschappen (zie bijvoorbeeld: Veerman, 2005; Commissie Deetman, 2011a, 2011b; Ganzevoort, 2013; Berg-Seiffert, 2015). Verder mag in dit verband ook de actuele aandacht voor grensoverschrijdend gedrag in bijvoorbeeld werksituaties in het kader van #MeToo niet vergeten worden (Janssen, 2018; Vrielink & De Groot, 2020). Onlangs verscheen ook een studie naar de kwalijke invloed van psychopathisch leiderschap (Palmen, 2021).

In de derde plaats komt ook mensenhandel voor in afhankelijkheidsrelaties. In dit verband kan onder meer gedacht worden aan 'loverboys' die slachtoffers emotioneel afhankelijk maken en hen zo bijvoorbeeld in het sekswerk aan het werk zetten en uitbuiten (zie bijvoorbeeld: Bovenkerk, Van San, Boone, Boekhout van Solinge & Korf, 2006). Dit beeld van de dader die misbruik maakt van de verliefdheid van slachtoffers, is recentelijk genuanceerd: de periode waarin een slachtoffer geronseld wordt zou vaak een zeer korte periode beslaan, zelfs minder dan een week (Bekken, Simons & Noteboom, 2021). Verder zijn ook vormen van wat 'criminele uitbuiting' wordt genoemd, bekend in de familie- en/of vriendenkring, denk onder andere aan families die kinderen uit stelen of bedelen sturen (Dettmeijer, Esser & Noteboom, 2016). Slachtoffers kunnen daarbij bang zijn voor diegene die hen vraagt om een illegale activiteit te ondernemen (Üstüner- Tüfekci, De Winter, Smulders, Janssen & Kolthoff, 2022).

2) Waar vindt het geweld plaats?
Ook op deze vraag zijn verschillende antwoorden mogelijk:

- *Geweld vindt plaats in de (semi)publieke ruimte*
  Met de publieke ruimte wordt de openbare sfeer bedoeld. Daar kan zich onder meer geweld afspelen in het openbaar vervoer of in het uitgaansleven (zie bijvoorbeeld: Aarten, Buiskool, Hudepohl, Lakerveld, & Matthijs, 2020; Boutellier, Van der Land, De Groot & Visser, 2014). Tussen de openbare en de private ruimte bevindt zich de semi-publieke ruimte. Dit is een overgangszone: ze is niet volledig openbaar, maar ook niet zo besloten als het private domein (Van der Knaap, Nijssen & Bogaerts, 2006). In dit verband kan gedacht worden aan een winkelcentrum, een school, maar

ook een instelling. Op instellingsniveau is hiervoor bij de bespreking van geweld in afhankelijkheidsrelaties al een aantal voorbeelden gegeven.

- *Geweld vindt plaats in het private domein*
  Bij de beschrijving van geweld in afhankelijkheidsrelaties is al een aantal voorbeelden gegeven van geweld dat zich voor een aanzienlijk deel ook in dit niet-publieke domein afspeelt. Denk onder meer aan kindermishandeling en (ex-)partnermishandeling. Het gaat hier met andere woorden om geweld dat zich 'achter de voordeur' afspeelt.

- *Geweld vindt online plaats*
  Het geweld dat hiervoor onder de noemer 'geweld in afhankelijkheidsrelaties' is beschreven, speelt zich al lang niet meer alleen af in de fysieke ruimte, maar vindt daarnaast ook online plaats (Janssen, 2015; 2021a). Inmiddels zijn ook nieuwe termen ontstaan voor online gedragingen die met geweld in verband worden gebracht. In dit verband kan bijvoorbeeld gedacht worden aan 'wraakporno', 'sextortion', 'exposen' en 'slut shaming'. Het gaat hier niet per se om geheel nieuwe fenomenen, maar vooral om reeds ook offline bekende gedragingen die zich nu online manifesteren (Janssen, 2021a; Schram, De Jong & Esyink Smeets, 2020; Moors & Verweij, 2022). Er is inmiddels overigens ook al literatuur verschenen over geweld in de intieme sfeer dat zich volledig online afspeelt: namelijk de virtuele verkrachting van avatars (Strikwerda, 2014).

3) *Wat is het motief voor het plegen van geweld?*
Plegers van geweld kunnen zich bewust zijn van hun motieven, maar dat hoeft niet altijd zo te zijn (De Haan, 2005). Hier worden twee voorbeelden gegeven:

- Onder de noemer 'eergerelateerd geweld' worden in Nederland gedragingen geschaard waarbij (dreiging met) geweld gemotiveerd wordt vanuit een geschonden naam van de familie. Doel van het geweld is het herstel van de familie-eer. Plegers zijn zich doorgaans zeer bewust van deze motivatie (Janssen, 2017).

- Geweld kan ook gemotiveerd zijn door ideeën over gender-verhoudingen. Bij gender gaat het om opvattingen over hoe mannen, vrouwen of andere genderidentiteiten zich horen te gedragen. Ideeën daarover kunnen al dan niet bewust geweldplegers motiveren.[9] Onder het paraplubegrip 'gendergerelateerd geweld' worden deze vormen van geweld samengebracht (zie bijvoorbeeld: GREVIO, 2020; Guns & Janssen, 2020).

4) *Hoe uit het geweld zich?*

- Een brede opvatting van hoe geweld zich uit, lijkt terrein te winnen, met name op het terrein van geweld in afhankelijkheidsrelaties. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw was er al meer publieke belangstelling voor psychisch geweld. Ook toen was dat niet volkomen nieuw. Zo had Freud al gewezen op de nadelige psychische gevolgen van verstoorde ouder-kind relaties (Brinkgreve & Van Daalen, 1991). Ook niet-handelen kan tegenwoordig opgevat worden als een vorm van geweld: verwaarlozing of het als kind getuige zijn van geweld tussen ouders wordt inmiddels als een vorm van geweld gezien (Ten Boom, 2019).

[9] Zie ook: https://www.socialevraagstukken.nl/het-gaat-niet-om-sekse-het-gaat-om-gender/

- Bij een aantal verschijnselen wordt aandacht gevraagd voor het voorkomen van verschillende uitingsvormen van geweld en dus niet alleen voor fysiek geweld. Zo wordt onder ouderenmishandeling het volgende verstaan: fysieke mishandeling, psychische mishandeling, verwaarlozing, financiële benadeling en seksuele mishandeling (Bakker, Witkamp, Timmermans, Janssen & Lindenberg, 2018). In onderzoek naar geweld tegen sekswerkers wordt eveneens een ruime invulling van het begrip 'geweld' gehanteerd: fysiek geweld, seksueel geweld, financieel-economisch geweld en emotioneel geweld (Kloek & Dijkstra, 2018; Kennis, Balogh, Juncker & Janssen, 2021).

- In Nederland neemt de aandacht toe voor een bijzondere vorm van psychisch geweld, dat in de Engelstalige literatuur uitvoerig wordt beschreven: 'coercive control' (Stark, 2007; Stark & Hester, 2019; Robertson & Murachver, 2011; Myhill, 2015; Hamberger, Larsen & Lehrner, 2017; Pitman, 2017; Dichter, Thomas, Crits-Christoph, Ogden, & Rhodes, 2018; Barlow, Johnson, Walklate & Humphreys, 2020; Johnson, Eriksson, Mazerolle & Wortley, 2019).[10] In het Nederlands wordt deze term vertaald als 'dwingende controle' (Dijkstra, 2019; Engelfriet, 2021). Dijkstra, die veel onderzoek doet op het gebied van huiselijk geweld, omschrijft deze vorm van controle als volgt: 'Het begrip dwingende controle is een samenstelling van dwang, druk, intimidatie en soms zelfs (doods-)bedreiging. Het gaat om een combinatie van controlerend en vrijheidsbeperkend gedrag dat vaak leidt tot isolement en verminderde mogelijkheden tot sociale steun. Er kan daarnaast ook fysieke mishandeling plaatsvinden. Deze vorm van mentale en psychische mishandeling staat ook regelmatig op zichzelf. De psychische druk en de angst die dit oproept, is dan voldoende om de macht te houden. Dit werkt ook op afstand en heeft wat ik noem een remote control werking. De boodschap die de pleger uitstuurt, is dat de ander minderwaardig is en dat dit de intimidatie en vernedering rechtvaardigt' (Dijkstra, 2019: 31). Naast het begrip 'coercive control' wordt ook wel de door Johnson (2008) gemunte term 'intimate terrorism' gebruikt. In het Nederlands wordt dat als 'intieme terreur' vertaald (zie: Steketee, Tierolf, Lünneman & Lünneman, 2020; Rozema & Willemsen, 2021).

Een aantal belangrijke nuanceringen
Het aantrekkelijke van de zojuist beschreven categorisering van geweld is dat hiermee een overzicht wordt geboden van verschillende verschijningsvormen van geweld. Maar bij die categorisering dient een drietal belangrijke nuanceringen te worden gemaakt:

- *Het gaat niet om elkaar uitsluitende categorieën*

De in de vorige paragraaf beschreven categorieën bestaan niet naast elkaar in de zin dat ze elkaar uitsluiten. Integendeel, vaak is sprake van overlap, dat wil zeggen dat fenomenen in verschillende categorieën kunnen vallen. Schinkel (2005) maakte een vergelijkende analyse van de moord op de conrector op het Haagse Terra-college in 2004

[10] Zie ook: handleidingen, tools en informatie coercive control voor het maatschappelijk werk en de gezondheidszorg in Engeland: https://coercivecontrol.ripfa.org.uk/; Handleiding, onderbouwing en samenvatting invloed van coercive control op kinderen (UK): https://www.iriss.org.uk/resources/esss-outlines/coercive-control; vragenlijst vaststelling slachtofferschap coercive control Engeland: https://voiceofthechild.org.uk/wp-content/uploads/2017/08/Private-Law-Assessment-of-coercive-control.pdf

en de schietpartij op de Amerikaanse Columbine High School in 1999. De Haagse zaak werd in verband gebracht met eergerelateerd geweld, terwijl het Amerikaanse voorbeeld gecategoriseerd werd als een schietpartij op school. Huiselijk geweld speelt zich ook niet altijd af in het private domein. Een escalatie tussen bijvoorbeeld (ex-)partners kan zich ook in het publieke domein manifesteren (Dijkstra, Lünneman, Boer, Lünneman, Moors, 2019). Economisch geweld kan gepaard gaan met psychisch geweld (Van Gelder, Ligthart, Astro & Oertelt-Prigione, 2021).

- *De ene categorie geweld is niet zwaarder of lichter dan een andere categorie*

De beschreven categorieën zijn bedoeld om behulpzaam te zijn bij het begrijpen van de veelzijdigheid van het verschijnsel geweld. Deze categorisering biedt geen enkele objectieve maatstaf voor de weging van de ernst van het geweld.

- *De categorisering zegt niets over de subjectieve beleving van geweld*

De hier beschreven categorisering van vormen van geweld is tot stand gekomen door als het ware van buiten naar binnen te kijken: de indeling is gebaseerd op thema's waaraan in de met name sociaalwetenschappelijke literatuur aandacht wordt besteed. Hiervoor is opgemerkt dat deze indeling niet gewogen is in de zin dat er uitspraken worden gedaan over verschil in mate van ernst van de verschillende categorieën van geweld. Dat laatste heeft ook te maken met het gegeven dat de subjectieve beleving van slachtoffers hier geen uitgangspunt is geweest. Om daadwerkelijk tot inzicht te kunnen komen hoe een en ander door slachtoffers wordt ervaren, is die kennis echter essentieel. In theorie zijn er wat betreft andere dan fysieke uitingsvormen van geweld twee mogelijkheden. Degene die daar mee te maken heeft labelt die zelf wel of niet als geweld. Zo bleek bijvoorbeeld in een onderzoek over geweld tegen sekswerkers dat respondenten dat respondenten het begrip 'geweld' met name associeerden met fysiek geweld. Er moest doorgevraagd worden om andere vormen van geweld in beeld te krijgen (Kennis et al., 2021). Het deelnemen aan een dergelijk onderzoek kan dan tot gevolg hebben dat respondenten aan het denken worden gezet over een persoonlijke herdefiniëring van het begrip 'geweld' en daarmee over grenzen die in hun werk voor hen belangrijk zijn.

3.3 Waar en hoe komen we psychisch geweld tegen?

Psychologische invloeden van geweld zijn overal waarneembaar
Zoals al eerder is uitgelegd, is het doel van de in de vorige paragraaf beschreven categorisering van geweld duidelijk te maken hoeveel verschijningsvormen geweld heeft. Of geweld nu speelt in het (semi-)publieke, het private domein of online, of het nu gepleegd wordt door bekende of door onbekende daders, of er al dan niet bij de pleger een bewust motief aan ten grondslag ligt en hoe het zich ook uit, het zal altijd een psychologische uitwerking hebben op betrokkenen. Dat palet aan psychologische reacties kan in theorie uiteenlopen van angst en zelfs trauma, via onverschilligheid tot en met wraakgevoelens. Al met al draagt die veelvoud aan verschijningsvormen er aan bij dat psychisch geweld dan ook op verschillende manieren in onderzoek geoperationaliseerd kan worden (zie in dit verband ook: Ten Boom & Wittebrood, 2019). Hoewel het conceptueel belangrijk is om een onderscheid te maken tussen psychisch geweld en de psychologische gevolgen van geweld, zal het in de praktijk lang niet altijd eenvoudig zijn om een en ander van elkaar te onderscheiden.

Drie onbeantwoorde vragen over vormen van psychisch geweld

Na de verkenning van de literatuur in dit hoofdstuk blijven drie belangrijke vragen over psychisch geweld onbeantwoord: waar en hoe manifesteert dit geweld zich? Wat zijn de gevolgen van dat geweld? We beginnen met de vraag naar het waar. In de Consultatienota (2020) wordt opgemerkt dat er geen eenduidige definitie van deze specifieke vorm van geweld bestaat. In de nota wordt de volgende afbakening als uitgangspunt genomen: '[het is] een overkoepelende term voor wederrechtelijke handelingen en omissies die, zonder dat sprake is van fysiek geweld, ernstige inbreuken op de psychische integriteit van slachtoffers veroorzaken of voorzienbaar kunnen veroorzaken' (Consultatienota, 2020: 4). Aan de hand van de voorbeelden die in deze nota worden gegeven, ontstaat echter de indruk dat met name gedacht wordt aan de manifestatie van psychisch geweld 'achter de voordeur' en ook in instellingen. In schema 3.1 is dit op eenvoudige wijze weergegeven.

Schema 3.1

	Private domein	(Semi-)publieke domein
Dader en slachtoffer kennen elkaar/onderhouden een afhankelijkheidsrelatie	Situatie A	Situatie B
Dader en slachtoffer kennen elkaar niet	Situatie C	Situatie D

= De situaties waarin zich vormen van psychisch geweld kunnen voordoen zoals besproken in de Consultatienota (2020)

Bij situatie A kan gedacht worden aan een groot aantal uitingsvormen van huiselijk geweld en kindermishandeling en bij situatie B aan geweld in instellingen. De situaties C en D lijken buiten beschouwing te blijven, maar ook daar kan psychisch geweld zich voordoen. Bij situatie C kan gedacht worden aan een overval op een huis waarbij de bewoners door de hen onbekende overvaller bang worden gemaakt. Een goed voorbeeld van situatie D is het eerder beschreven verschijnsel 'straatintimidatie'. Ook daarvan kan een kwalijke psychologische invloed uitgaan. Een open vraag is of het denken over een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld ook betrekking zou moeten hebben op deze situaties. Met andere woorden: valt geweld gepleegd door een onbekende dader buiten dit debat? Die vraag roept ook andere kwesties op. Zou bij een eventuele aparte strafbaarstelling van psychisch geweld dit een bekende dader zwaarder aangerekend moeten worden?

Dan de hoe-vraag: hoe wordt dat psychische geweld dan gepleegd? Het wordt namelijk niet helemaal duidelijk wat psychologisch geweld is. De begrippen 'coercive control' (dwingende controle) en 'intimate terrorism' (intieme terreur) beschrijven psychologische mechanismen die eenzijdig worden ingezet. Met eenzijdig bedoelen we hier dat het gaat om een dader die een slachtoffer controleert. Het kan echter ook voorkomen dat dader- en slachtofferschap overlappen: bij dit tweezijdige geweld wordt over en weer geweld gepleegd. Kan in een dergelijke situatie dan ook psychisch geweld voorkomen? Zo ja, welke mechanismen kunnen daar dan worden onderscheiden? En in hoeverre is er sprake van overeenkomsten en/of verschillen tussen psychologische mechanismen die plegers inzetten bij eenzijdig en tweezijdig geweld?

Tot slot dan nog de vraag naar de gevolgen. In het kader van het programma 'Geweld Hoort Nergens Thuis' (GHNT) is wat betreft trauma onderkend dat: 'Slachtoffers en plegers van

huiselijk geweld kampen bovengemiddeld vaak met trauma's. Dit vormt een van de verklaringen voor het van generatie op generatie overdragen van huiselijk geweld. Toch is hier nog weinig aandacht voor. Vaak wordt er bij het beoordelen van de schade die een slachtoffer heeft opgelopen na kindermishandeling of huiselijk geweld slechts gekeken naar de signalen die het slachtoffer zelf afgeeft. Maar regelmatig is de schade nog niet direct zichtbaar en blijkt deze pas later'. Een deskresearch uitgevoerd naar de stand van zaken in onderzoek naar huiselijk geweld en kindermishandeling, bevestigt dat meer aandacht voor trauma wenselijk is (Janssens, Volaart, Doornink, Schakenraad, Kooijman & Kooijman, 2019). In het onderzoeksprogramma dat bij GHNT hoorde, is overigens ook een onderzoekslijn naar trauma opgenomen. Dit alles wil overigens niet zeggen dat er niets bekend is over trauma na gewelddadige ervaringen. Het is alleen niet zo eenvoudig om trauma na psychisch geweld te onderscheiden. De specifieke gevolgen daarvan komen wellicht het best tot uiting in de eerder aangehaalde literatuur over dwingende controle en intieme terreur. In de omvangrijke literatuur over geweld wordt verder met name aandacht besteed aan akelige gevolgen wat betreft trauma op bijvoorbeeld het gebied van kindermishandeling (zie bijvoorbeeld: Alink, Cyr & Madigan, 2019; Bogat, DeJonghe, Levendosky, Davidson & Von Eye, 2006; Cyr, Euser, Bakermans-Kranenburg & Van IJzendoorn, 2010; Moylan, Herrenkohl, Sousa, Tajima, Herrenkohl, & Russo, 2010; Jonkman, Verlinden, Bolle, Boer & Lindauer, 2014; Meijer, Finkenauer, Tierolf, Lünnemann & Steketee, 2019) of huiselijk geweld (zie bijvoorbeeld: Dutton, 1995; Dutton et al., 2006; Renner, 2009; Lünnemann, Horst, Prinzie, Luijk & Steketee, 2019). Ook komen geregeld methodologische aspecten wat betreft het vaststellen en behandelen van een vorm van psychisch trauma aan bod (zie bijvoorbeeld: Tierolf, Schuengel & Lamers-Winkelman, 2018; Schlattmann, 2006; Visser, De Schoemaker, Schipper, Lamers-Winkelman & Finkenauer, 2015; Struik, 2016; Hoogsteder, Ten Thije, Schippers & Stams, 2021). Verder onderzoek naar de gevolgen op het gebied van psychisch geweld, al dan niet in combinatie met andere vormen van geweld, is wenselijk.

Antwoorden op de in dit hoofdstuk gestelde vragen zijn van belang bij het wegen van pro's en contra's van een eventuele expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld.

4 Een juridische blik op psychisch geweld

In dit hoofdstuk wordt op basis van een concept-strafbaarstelling ingegaan op de eerste onderzoeksvraag uit het tweede hoofdstuk: welke mogelijkheden zijn er thans om psychisch geweld te vervolgen? Teneinde daar antwoord op te geven zal allereerst in paragraaf 4.1 een omschrijving van psychisch geweld en een concept-strafbaarstelling worden gegeven. In de tweede paragraaf wordt bezien of op grond van internationale verdragen er een plicht voor Nederland is om tot strafbaarstelling van psychisch geweld te komen en zo ja, of de hierboven genoemde strafbaarstelling gebaseerd op de Consultatienota daaraan voldoet. In de derde paragraaf komt een aantal bestaande delictsomschrijvingen aan de orde. Uit een analyse van die bestaande strafbepalingen zal worden geconcludeerd of, en zo ja, in hoeverre een zelfstandige strafbaarstelling nodig is. Op een mogelijk alternatief voor het optreden tegen psychisch geweld buiten het strafrecht wordt kort ingegaan in paragraaf 4.4. In de laatste paragraaf wordt de effectiviteit van een strafbaarstelling bezien, waarbij stil wordt gestaan bij de bewijsproblematiek. In de afsluitende paragraaf wordt de tweede juridische onderzoeksvraag uit hoofdstuk 2 beantwoord worden: Kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd na weging van de relevante criteria voor strafbaarstelling?

4.1 Concept strafbaarstelling

In de consultatienota van de leden Bergkamp, Özütok en Van de Hul wordt psychisch geweld omschreven als 'een overkoepelende term voor wederrechtelijk handelingen en omissies die zonder dat er sprake is van fysiek geweld ernstige inbreuken op de psychische integriteit van slachtoffers veroorzaken of voorzienbaar kunnen veroorzaken'. Als voorbeelden van een dergelijk handelen of nalaten worden genoemd: het stelselmatig kleineren of vernederen, isolatie, ernstige verwaarlozing, het afsluiten van levensbehoeften en het creëren van een vergaande afhankelijkheidsrelatie (Consultatienota, 2020). Een strafbepaling die de in consultatienota genoemde elementen in zich heeft zou als volgt kunnen luiden:

'*Hij die wederrechtelijk stelselmatig ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van een ander, terwijl hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat zijn handelen ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van die ander wordt gestraft met …..*'

In deze voorgestelde strafbaarstelling van psychisch geweld worden de concrete gedragingen niet nader omschreven. Het lijkt op voorhand niet mogelijk om het gehele spectrum van gedragingen dat mogelijk inbreuk zou maken op de geestelijke integriteit nader te omschrijven. Wel is duidelijk dat ook een nalaten van de dader – bijvoorbeeld in geval van verwaarlozing – daaronder gebracht zou moeten kunnen worden. Door het gebruik van de term 'stelstelmatig' wordt voorkomen dat een enkele kleinerende opmerking al als strafbaar feit gekwalificeerd kan worden. Bovendien wordt vereist dat het moet gaan om een 'ernstige' inbreuk. Opvallend is dat de opstellers kennelijk van de consultatienota niet alleen het doleuze (opzettelijk) handelen maar ook de minder ernstige vorm van culpoos (verwijtbaar) handelen van de dader voor ogen hebben als zij psychisch geweld zelfstandig willen strafbaar stellen. Gesproken wordt immers over handelen of nalaten dat voorzienbaar inbreuk maakt op de psychische integriteit. Voor zover het gebruik van de term 'voorzienbaar' moet worden gelezen als 'wist of behoorde te weten' dat er inbreuk zou worden gemaakt op de psychische integriteit, duidt dit op een bewuste dan wel onbewuste schuld bij de dader en daarmee dus

op een culpoze variant van het delict. In geval van een opzetdelict (de doleuze variant) is meer vereist. In dat geval zou de dader niet alleen wetenschap moeten hebben gehad, maar bovendien de inbreuk op de psychische integriteit moeten hebben gewild. De ondergrens daarbij is dat hij bewust de geenszins denkbeeldige (aanmerkelijke) kans heeft aanvaard. Het gaat dan om het zogeheten voorwaardelijk opzet. Het enkele voorzien van een kans door een dader wil echter nog niet altijd zeggen dat deze die kans ook heeft aanvaard.
Een punt van aandacht is of de kring van daders nader beperkt moet worden tot degenen die een persoonlijke relatie onderhouden met het slachtoffer, waarbij dan tevens de vraag opkomt wat onder 'persoonlijke relatie' verstaan moet worden.

4.2 Internationale verplichtingen

Uit diverse internationale verdragen volgt dat de overheid niet alleen heeft zorg te dragen voor de bescherming van de lichamelijke integriteit van haar burgers, maar dat die zorg zich ook dient uit te strekken tot het psychisch welbevinden. Uit het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en de daarop gebaseerde rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) zou een positieve verplichting voor staten om tegen psychische mishandeling op te treden kunnen volgen. Met betrekking tot het gebruik van geweld tegen vrouwen en kinderen komt respectievelijk het Verdrag van Istanbul en het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind in beeld.

4.2.1 Het EVRM

Negatieve en positieve verplichtingen
De verdragsbepalingen in het EVRM richten zich in eerste instantie tot de overheid. De overheid dient zich te onthouden van handelingen die een inbreuk maken op de in het EVRM genoemde rechten en vrijheden van burgers. Echter, de overheid dient zich niet alleen zelf te onthouden van die gedragingen, maar ook moet zij ervoor te zorgen dat anderen geen inbreuk maken op die rechten (Loven, 2020: 482). Het gaat dan om zogeheten positieve verplichtingen van de staat. Welke middelen de overheid in het kader van haar positieve verplichtingen inzet, mag zij in belangrijke mate zelf beslissen; er is sprake van een 'margin of appreciation'. Het is dus niet altijd vereist dat dan voor strafrechtelijke handhaving wordt gekozen, ook de inzet van het bestuursrecht en het privaatrecht kunnen voldoende effectieve waarborgen bieden.

Inzet van het strafrecht vereist?
Desalniettemin heeft het EHRM in een aantal zaken geoordeeld dat het strafrecht is aangewezen. Het gaat dan onder andere om inbreuken op het recht op leven (art. 2 EVRM), aantasting van de fysieke integriteit (art. 3 EVRM) en de bescherming van het privéleven (art. 8 EVRM). In de rechtspraak van het EHRM speelt een tweetal factoren een rol die bepalend zijn voor de beantwoording van de vraag of het strafrecht als ultiem middel moet worden ingezet.

Ten eerste moet het gaan om een ernstige inbreuk. Zo komt het EHRM in de zaak X en Y tegen Nederland[11] tot de conclusie dat 'all forms of sexual abuse' strafbaar moeten zijn. Ook aantasting van de fysieke integriteit vereist bescherming op strafrechtelijk gebied.[12] Als het

[11] EHRM 26 maart 1985, ECLI:CE:ECHR:1985:0326JUD000897880 (X and Y/Nederland), par. 150.
[12] EHRM 25 april 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:0425JUD003633710 (M.S./Kroatië).

gaat om de aantasting van de psychische integriteit is het EHRM minder duidelijk. In de zaak Söderman tegen Zweden[13] overwoog het Hof: 'More generally, however, in respect of less serious acts between individuals, which may violate psychological integrity, the obligation of the State under Article 8 to maintain and apply in practice an adequate legal framework affording protection does not always require that an efficient criminal-law provision covering the specific act be in place. The legal framework could also consist of civil-law remedies capable of affording sufficient protection'. In die bewuste zaak – het ging om het heimelijk filmen van een 14-jarig meisje door haar stiefvader – constateert het EHRM uiteindelijk wel een schending van art. 8 EVRM omdat noch in het civiele recht noch in het strafrecht een 'effective remedy' voor handen was: 'the Court is not satisfied that the relevant Swedish law (…) ensured protection of her right to respect for her private life in a manner that, notwithstanding the respondent State's margin of appreciation, complied with its positive obligations under Article 8 of the Convention. The act in question violated the applicant's integrity; it was aggravated by the fact that she was a minor, that the incident took place in her home, where she was supposed to feel safe, and that the offender was her stepfather, a person whom she was entitled and expected to trust'.[14]

De verzwarende omstandigheden die het EHRM hier noemt en die kunnen worden samengevat als de kwetsbaarheid van degene wiens rechten in de verdrukking komen, vormen de tweede factor die een rol speelt bij de vraag of de inzet van het strafrecht is aangewezen (De Wilde, 2016). Kinderen worden in ieder geval gezien als kwetsbaar. Of er op grond van art. 8 EVRM – eventueel in combinatie met art. 3 EVRM – een positieve verplichting rust op de Nederlandse overheid om slachtoffers van psychisch geweld te beschermen door middel van het strafrecht is niet evident. De kwetsbare positie van de slachtoffers spreekt daarvoor. Aan de andere kant lijkt de inzet van het strafrecht vooral aangewezen in geval van inbreuken op de fysieke integriteit of een serieuze en onmiddellijke dreiging daarvan.[15] Bij inbreuken op de psychische integriteit acht het EHRM vooralsnog niet een strafrechtelijke interventie door de overheid aangewezen.

4.2.2 Verdrag van Istanbul

Gendergerelateerd geweld
Het Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld (hierna: het Verdrag) heeft tot doel vrouwen te beschermen tegen alle vormen van geweld en geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld te voorkomen, te vervolgen en uit te bannen (artikel 1, onder a). Het gaat dan niet alleen om geweldshandelingen door of namens de overheid zelf, maar ook door derden. De overheid is verplicht wetgevende en andere maatregelen te nemen om geweldshandelingen van derden te voorkomen, te onderzoeken, te bestraffen en het herstel daarvan te bewerkstelligen. Dit alles op een zorgvuldige manier, waarbij het risico van secundaire victimisatie wordt vermeden. Verdragsstaten zijn aansprakelijk voor het handelen en nalaten van overheidsinstanties in deze (Guns & Janssen, 2021). Op 1 maart 2016 is dit verdrag voor Nederland in werking getreden. Het verdrag is beter bekend als het Verdrag van Istanbul.

[13] EHRM (GC) 12 november 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:1112JUD000578608 (Söderman t. Zweden), par. 85.
[14] EHRM (GC) 12 november 2013, ECLI:CE:ECHR:2013:1112JUD000578608 (Söderman t. Zweden), par. 117.
[15] EHRM (GC) 15 juni 2021, ECLI:CE:ECHR:2021:0615JUD006290315 (Kurt/Oostenrijk).

Geweld tegen vrouwen en huiselijke geweld
Op grond van art. 3 van het Verdrag wordt onder geweld tegen vrouwen verstaan alle vormen van gendergerelateerd geweld die leiden, of waarschijnlijk zullen leiden, tot fysiek, seksueel of psychologisch letsel of leed of economische schade voor vrouwen. Dit kan geweld zijn in het openbaar of in de privésfeer. Gendergerelateerd geweld tegen vrouwen wordt omschreven als geweld tegen een vrouw omdat ze vrouw is, of als geweld dat vrouwen buitenproportioneel treft. Daarnaast wordt in het Verdrag ook nog gesproken over 'huiselijk geweld' zijnde geweld dat plaatsvindt in het gezin of het huishouden of tussen voormalige of huidige echtgenoten of partners, ongeacht of dader en slachtoffer in dezelfde woning verbleven. De toevoeging van 'huiselijk geweld', met een genderneutrale definitie, heeft tot gevolg dat het Verdrag van toepassing kan zijn op alle slachtoffers van huiselijk geweld en dus niet alleen op vrouwelijke slachtoffers (Boerefijn, 2017).

Psychisch geweld
Zoals hierboven al aangegeven wordt in het Verdrag ook expliciet aandacht gevraagd voor psychisch geweld. Dat komt nadrukkelijk aan bod in art 33 van het Verdrag, inhoudende:

> 'De partijen nemen de wetgevende of andere maatregelen die nodig zijn om te waarborgen dat opzettelijke gedragingen tot het door middel van dwang of bedreiging ernstig beschadigen van de geestelijke integriteit van een ander, strafbaar worden gesteld.'

In de toelichting bij het artikel wordt opgemerkt dat in geval van psychisch geweld het veelal zal gaan om wat wordt genoemd een 'cours of conduct' en niet om een enkele gedraging. Bovendien wordt gesteld dat het niet beperkt is tot bijvoorbeeld een huiselijke situatie; ook psychisch geweld toegepast in een andere context – zoals op het werk of op school – valt onder art. 33 van het Verdrag (Explanatory Report – CETS 210 – Violence against women and domestic violence).

In art. 33 gaat het om het opzettelijk benadelen van de geestelijke integriteit. Een schuldvariant van de strafbaarstelling van psychisch geweld, zoals in de consultatienota wordt voorgesteld, kent het Verdrag niet. Bovendien heeft art. 33 van het Verdrag niet betrekking op elke benadeling, maar wordt enkel gesproken van ernstige beschadiging van de geestelijke integriteit. De term 'ernstig' wordt niet verder uitgelegd. In de toelichting bij het Verdrag wordt enkel opgemerkt dat er sprake moet zijn van dwang of bedreiging wil het gedrag onder art. 33 van het Verdrag vallen. (Explanatory Report – CETS 210 – Violence against women and domestic violence). Het is waarschijnlijk dat de Nederlandse overheid op basis hiervan heeft gemeend dat aan art. 33 van het Verdrag is voldaan.[16] Immers, in het Wetboek van Strafrecht is bedreiging (art. 285 Sr) en dwang (art. 284 Sr) als misdrijf opgenomen. Het GREVIO is echter van mening dat de artikelen 284 en 285 Sr onvoldoende effect sorteren. In de praktijk worden deze bepalingen weinig toegepast en bovendien zijn zij niet gericht op een patroon van mishandelend gedrag zodat zij niet aan de norm voldoen zoals gesteld door het Verdrag van Istanbul (GREVIO's evaluatierapport 2020). Of dat laatste ook daadwerkelijk zo is, komt verderop in dit rapport aan de orde.

Inzet van het strafrecht vereist?
Tot slot dient zich de vraag aan of op basis van het Verdrag van Istanbul strafrechtelijke bescherming van slachtoffers geïndiceerd is. Uit de toelichting bij het Verdrag en specifiek bij

[16] *Kamerstukken II* 2014-2015, nr. 34038 (R2039) nr. 3: 31

art. 33 volgt dat de opstellers van het verdrag strafrechtelijke sanctionering voor ogen hebben, maar dat verdragstaten op dat punt een voorbehoud kunnen maken (art. 78 lid 3). Maken landen gebruik van dat voorbehoud dan kan de bescherming van slachtoffers tegen psychisch geweld (en belaging) ook op andere manieren vorm krijgen, mits die niet-strafrechtelijke sancties maar voldoende effectief, proportioneel, en afschrikkend zijn (Explanatory Report – CETS 210 – Violence against women and domestic violence). Die laatste term verraadt echter dat men toch vooral het strafrecht op het oog heeft gehad.

Op grond van art. 33 van het Verdrag van Istanbul bestaat er een verplichting voor Nederland om psychisch geweld strafbaar te stellen. Het is echter zeer de vraag of die strafbaarstelling verder moet gaan, dan hetgeen thans reeds strafbaar is op basis van art. 284 en 285 Sr. Art. 33 heeft alleen betrekking op opzettelijke beschadiging van de geestelijke integriteit en is beperkt tot die vormen (dwang en bedreiging) die als een ernstige beschadiging kunnen worden gekwalificeerd.

4.2.3 Het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind

Bescherming van kinderen
Op 20 november 1989 namen de Verenigde Naties het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (hierna: IVRK) aan. Het IVRK is voor Nederland in werking getreden op 8 maart 1995.

In art. 19 is de verplichting voor verdragsstaten opgenomen om kinderen te beschermen tegen alle vormen van geweld. Art. 19 van het verdrag luidt:

> 1. De Staten die partij zijn, nemen alle passende wettelijke en bestuurlijke maatregelen en maatregelen op sociaal en opvoedkundig gebied om het kind te beschermen tegen alle vormen van lichamelijk of geestelijk geweld, letsel of misbruik, lichamelijke of geestelijke verwaarlozing of nalatige behandeling, mishandeling of exploitatie, met inbegrip van seksueel misbruik, terwijl het kind onder de hoede is van de ouder(s), wettige voogd(en) of iemand anders die de zorg voor het kind heeft.
> 2. Deze maatregelen ter bescherming dienen, indien van toepassing, doeltreffende procedures te omvatten voor de invoering van sociale programma's om te voorzien in de nodige ondersteuning van het kind en van degenen die de zorg voor het kind hebben, alsmede procedures voor andere vormen van voorkoming van en voor opsporing, melding, verwijzing, onderzoek, behandeling en follow-up van gevallen van kindermishandeling zoals hierboven beschreven, en, indien van toepassing, voor inschakeling van rechterlijke instanties.

Geweld tegen kinderen
Geweld tegen kinderen kan allerlei vormen aannemen. In General Comment 13 bij het verdrag wordt onder andere gesproken van fysieke en psychische verwaarlozing, fysiek en geestelijk geweld en seksueel misbruik en uitbuiting. Als vormen van psychisch geweld worden genoemd:

- 'Alle vormen van voortdurende schadelijke interacties met het kind, bijvoorbeeld door kinderen te laten weten dat ze niets waard zijn, er niet van ze gehouden wordt, ze niet gewild zijn, in gevaar zijn of alleen van waarde zijn omdat ze in de behoefte van een ander voorzien;
- Bangmakerij, terroriseren en bedreigen; uitbuiten en omkopen; afwijzen en verstoten; isoleren, negeren en voortrekken;

- Emotionele aanspreekbaarheid ontzeggen; verwaarlozing van de behoeften op het gebied van de geestelijke gezondheid, medische en educatieve behoeften;
- Een kind beledigen, uitschelden, vernederen, kleineren, belachelijk maken en zijn/haar gevoelens kwetsen;
- Blootstelling aan huiselijk geweld;
- In eenzame opsluiting of de isoleercel plaatsen, of gevangenzetten onder vernederende omstandigheden; en
- Pesten en koeioneren door volwassenen of andere kinderen, ook via informatie- en communicatietechnologie (ICT) zoals mobiele telefoons en internet (ook 'cyberpesten' genoemd).'

Deze opsomming is volgens de opstellers niet limitatief. (General Comment nr. 13, 2011)

Inzet van het strafrecht vereist?
Evident is dat ingevolge art. 19 van het IVRK de overheid dient op te treden tegen alle vormen van geweld, waaronder dus ook zeer uiteenlopende vormen van psychisch geweld. Het gaat dan zeker niet alleen om het sanctioneren, maar – belangrijker nog – het voorkomen daarvan. De overheid dient daartoe alle benodigde maatregelen in het kader van de jeugdhulp en –bescherming te nemen. Die maatregelen dienen effectief te zijn. Inzet van het strafrecht is niet uitgesloten, maar wordt – met uitzondering van seksueel misbruik van kinderen door volwassenen (General Comment nr. 13, 2011) – nergens expliciet voorgeschreven.

In Nederland is de ruime definitie van kindermishandeling zoals die blijkt uit art. 19 IVRK overgenomen in art. 1.1. van de Jeugdwet en art. 1.1.1. WMO. Kindermishandeling wordt daar gedefinieerd als 'elke vorm van een voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan de minderjarige in de vorm van fysiek of psychisch letsel.' Deze omschrijving is vooral van belang in het kader van de jeugdbescherming. Dat neemt niet weg dat ook strafrechters in een aantal uitspraken hebben verwezen naar art. 1.1 van de Jeugdwet teneinde daarin een argument te vinden voor strafbaarheid van psychisch geweld tegen kinderen (zie paragraaf. 4.3.1).

4.3 Psychisch geweld in bestaande strafbepalingen

In het Wetboek van Strafrecht is een aantal strafbepalingen aan te wijzen waaronder mogelijk ook vormen van psychisch geweld zijn te kwalificeren. Het gaat dan in ieder geval om:
- art. 300 Sr (mishandeling)
- art. 282 Sr en 282a (vrijheidsberoving en gijzeling)
- art. 285 Sr (bedreiging)
- art. 284 Sr (dwang)
- art. 285b Sr (belaging)

In het onderstaande zullen bovengenoemde strafbepalingen nader worden geanalyseerd waarbij de vraag centraal staat welke vormen van psychisch geweld er wel of niet onder kunnen worden gebracht gelet op de bewoordingen en uitleg van die bewoordingen in de

rechtspraak en in het licht van het te beschermen rechtsgoed dat ten grondslag ligt aan die strafbepaling.

4.3.1 *Mishandeling (volgens art. 300 Sr)*

In het onderstaande kader is de tekst van art. 300 Sr opgenomen.

> 1. Mishandeling wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie.
> 2. Indien het feit zwaar lichamelijk letsel ten gevolge heeft, wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.
> 3. Indien het feit de dood ten gevolge heeft, wordt hij gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vierde categorie.
> 4. Met mishandeling wordt gelijkgesteld opzettelijke benadeling van de gezondheid.
> 5. Poging tot dit misdrijf is niet strafbaar.

In art. 300 Sr is eenvoudige mishandeling strafbaar gesteld. Het beschermde rechtsgoed is het menselijk lichaam en de lichamelijke integriteit. Art. 300 Sr is een bijzondere delictsomschrijving in die zin dat het eigenlijk geen omschrijving van het delict omvat, maar enkel een kwalificatie. In de rechtspraak is evenwel een nadere aanduiding van mishandeling gegeven. Zo bepaalde de Hoge Raad dat onder 'mishandeling' moet worden verstaan: 'het opzettelijk aan een ander toebrengen van lichamelijk letsel of pijn, het opzettelijk benadelen van de gezondheid als mede – onder omstandigheden – het opzettelijk bij een ander teweegbrengen van een min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam, een en ander zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat'.[17]

De strafbare gedraging

Opvallend aan de door de Hoge Raad gegeven definitie is dat de gevolgen van het delict worden benoemd, maar niet zo zeer de gedragingen die die gevolgen teweegbrengen. Er is sprake van een zogeheten materieel delict. Om te komen tot de kwalificatie mishandeling kan het dus gaan om een groot spectrum van gedragingen die kunnen leiden tot lichamelijk letsel of pijn, onlust of benadeling van de gezondheid. Er wordt dus in die zin geen onderscheid gemaakt tussen fysieke dan wel psychische geweldshandelingen. Uit het te beschermen rechtsgoed, te weten bescherming van het menselijk lichaam en de lichamelijke integriteit, kan echter worden afgeleid dat gedragingen die geen inbreuk maken op het lichamelijke welbevinden van het slachtoffer, maar wel het psychische welbevinden niet onder art. 300 Sr zijn te brengen. Ook uit de wetsgeschiedenis volgen geen aanwijzingen waaruit zou kunnen worden afgeleid dat de wetgever ook psychisch geweld als mishandeling heeft willen kwalificeren (zie ook: Baaijens-Van Geloven, 2005). Wel wordt psychisch geweld als strafverzwarende omstandigheid genoemd in de Richtlijn voor strafvordering kindermishandeling.[18]

Het strafbare gevolg

Op grond van de uitspraak van de Hoge Raad uit 2017 vallen drie situaties van mishandeling onder de werking van art. 300 Sr, te weten die waarin de mishandeling leidt tot:

- lichamelijk letsel en pijn,
- min of meer hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam, en
- benadeling van de gezondheid.

[17] HR 13 juni 2017, ECLI:NL:HR:2017:1077.
[18] *Staatscourant* 2015, 4051.

Het toebrengen van lichamelijk letsel en pijn
Van oudsher ligt bij de strafbaarstelling van mishandeling de nadruk op het fysieke aspect hetgeen ook volgt uit het gebruik van het adjectief 'lichamelijk'. De Hoge Raad oordeelde in 2013[19] dat er geen reden is om van de door de wetgever gekozen bewoordingen 'lichamelijk letsel' af te wijken door daar ook andere krenkingen van het psychisch welbevinden onder te laten vallen. Het gaat dan om andere krenkingen dan de in art. 82 lid 2 Sr genoemde 'storing van de verstandelijke vermogens die langer dan 4 weken heeft geduurd'. De storing van verstandelijke vermogens moet, gelet op de wetshistorie, beperkt worden opgevat als een storing van de intellectuele vermogens en niet ruim als een storing van andere psychische functies. In het arrest werden naast het taalkundige argument ook nog andere redenen genoemd voor het vasthouden aan deze beperkte reikwijdte van het begrip 'lichamelijk letsel'. Zo werd door de Hoge Raad onder andere gewezen op de wetswijziging van art. 273f Sr. Het amendement om de strafverzwarende omstandigheid van het optreden van zwaar lichamelijke letsel bij het slachtoffer van mensenhandel (zie lid 4) uit te breiden tot psychisch letsel werd destijds verworpen.[20] Naast het grammaticale argument zou dus ook op rechtshistorische gronden het toebrengen van psychisch leed niet als 'mishandeling' mogen worden gekwalificeerd.

Hevige onlust veroorzakende gewaarwordingen in of aan het lichaam
Ook bij deze vorm van mishandeling staat het fysieke welbevinden centraal. Het betreft immers gewaarwordingen in of aan het lichaam. Het toebrengen van leed zonder lichamelijke component valt ook volgens Advocaat-generaal bij de Hoge Raad Bleichrodt niet onder het bereik van art. 300 Sr.[21] De gevallen waarin dit in de rechtspraak is aangenomen, zijn onder andere:
- het vastgrijpen van de testikels van een man;[22]
- benauwdheid als gevolg van het toedienen van roet;[23]
- misselijkheid als gevolg van het overgieten met urine,[24] en
- het in koud water duwen.[25]

Men zou deze categorie van mishandeling kunnen omschrijven als 'indirecte' mishandeling (zie ook: Baayens-Van Geloven, 2005); het handelen van de dader leidt niet direct tot uitwendige kwetsuren, maar het heeft wel zijn uitwerking op het lichamelijke welzijn. Dat betekent dat er wel degelijk een somatisch effect moet zijn.

Benadeling van de gezondheid
Volgens lid 4 van art. 300 Sr wordt gelijkgesteld met mishandeling de opzettelijke benadeling van de gezondheid. In de literatuur wordt over het algemeen aangenomen dat het dan gaat om een daadwerkelijke verslechtering van de lichamelijke gesteldheid van het slachtoffer (Machielse 2015: NLR aant. 3 bij art. 300).[26] In die zaak werd het brengen in een (tijdelijke) staat van bewusteloosheid of onmacht door heimelijke toediening van een slaapmiddel gekwalificeerd als benadeling van de gezondheid. Het slachtoffer was na het drinken van een

[19] HR 19 februari 2013, *NJ* 2013/436 m.nt Keijzer.
[20] *Kamerstukken II* 2003/2004, 29 291, nr. 8 en HR 19 februari 2013, ECLI:NL:HR:2013:BX9407, r.o. 3.4.2, NJ 2013/436. m. nt Keijzer.
[21] conclusie bij HR 9 september 2014, *NJ* 2014/402.
[22] HR 8 oktober 2019, ECLI:NL:HR:2019:1554.
[23] HR 12 december 1967, *NJ* 1970/314.
[24] HR 12 november 2019, *NJ* 2019/456.
[25] HR 9 september 2014, *NJ* 2014/402.
[26] In gelijke zin Aben in zijn conclusie bij Hoge Raad 28 oktober 2014, *NJ* 2014/501.

kop koffie waarin het middel was opgenomen, misselijk geworden en had vervolgens geen herinnering meer aan hetgeen daarna was gebeurd. Ook Knigge meent in zijn conclusie bij de uitspraak van de Hoge Raad in de zaak Millecam dat het in geval van benadeling van de gezondheid primair gaat om een handelen of nalaten dat tot verslechtering van de lichamelijke conditie van het slachtoffer leidt. De arts die nalaat tijdig verantwoorde zorg te bieden in overeenstemming met de professionele standaard benadeelt in die zin de gezondheid van zijn patiënt. Die benadeling bestond in dat geval uit de aanzienlijke bekorting van de levensverwachting, toename van ernstige pijnklachten en ernstig lichamelijk letsel.[27]

Zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat
Het vereiste 'zonder dat daarvoor een rechtvaardigingsgrond bestaat' zoals dat door de Hoge Raad is geformuleerd, behelst het bestanddeel 'wederrechtelijkheid'. Toestemming – denk aan een medische handeling – of rechtmatige uitoefening van een bevoegdheid – denk aan een aanhouding met geweld – heeft tot gevolg dat de wederrechtelijkheid aan de (mis)handeling komt te ontvallen. Voor zover de wederrechtelijkheid expliciet dan wel impliciet – in de term 'mishandelend' - is tenlastegelegd, leidt dat tot vrijspraak. Is de wederrechtelijkheid niet – dus ook niet impliciet - in de tenlastelegging opgenomen, dan zal dit tot ontslag van alle rechtsvervolging leiden.

Opzettelijk
Mishandeling is een doleus delict. Dat betekent dat de dader niet alleen opzettelijk de mishandelende gedraging moet hebben verricht, maar dat ook zijn opzet moet zijn gericht op de gevolgen van zijn gedraging, te weten: pijn, letsel, hevig onlust veroorzakende gewaarwordingen aan of in het lichaam of de benadeling van de gezondheid. Voorwaardelijk opzet is voldoende. Opzet op een bepaald gevolg in deze lichtste vorm is volgens de Hoge Raad aanwezig als de dader willens en wetens de naar algemene ervaringsregel(s) aanmerkelijk te achten kans heeft aanvaard dat dit gevolg zal intreden. Voor de vaststelling dat verdachte willens en wetens die kans heeft aanvaard, is niet alleen vereist dat verdachte wetenschap heeft gehad van die aanmerkelijke kans tijdens zijn handelen maar ook dat hij die kans heeft gewild in de zin van bewust aanvaarden door deze op de koop toe te nemen.[28] Het feit dat de dader weet dat er risico's aan zijn handelingen zijn verbonden is dus niet voldoende, hij moet die risico's ook accepteren (Lindenberg & Wolswijk, 2021). Van degene die weet heeft van de aanmerkelijke kans op het gevolg, maar die ervan is uitgegaan dat het gevolg niet zal intreden, kan wel worden gezegd dat hij met (grove) onachtzaamheid – dus culpoos - heeft gehandeld maar niet dat zijn opzet in voorwaardelijke vorm op dat gevolg gericht is geweest.[29] In dit verband wordt de dader wel als 'onterechte optimist' aangeduid.

Kunnen vormen van psychisch geweld als mishandeling in de zin van art. 300 Sr gekwalificeerd worden?
Uit het te beschermen rechtsgoed en de uitleg van art. 300 Sr door de Hoge Raad lijkt de conclusie te kunnen worden getrokken dat art. 300 Sr niet van toepassing is op handelingen – daaronder ook begrepen een nalaten – die als psychisch geweld worden gekwalificeerd. In alle drie de vormen van mishandeling staat het lichamelijke aspect centraal; het moet in alle gevallen gaan om een handelen van de dader dat inwerkt, dan wel een uitwerking heeft op het lichaam van het slachtoffer.

[27] HR 12 maart 2013, *NJ* 2013/423 m.nt Legemaate.
[28] Hoge Raad 17 mei 2016, *NJ* 2017/67 m.nt Mevis, ov. 3.2.
[29] Hoge Raad 17 mei 2016, *NJ* 2017/67 m.nt Mevis, ov. 3.2.

Toch is in de literatuur en de lagere rechtspraak wel aangenomen dat ook het toepassen van psychisch geweld onder mishandeling en meer specifiek onder benadeling van de gezondheid te brengen is. Zo meent Machielse dat benadeling van de gezondheid in de zin van lid 4 van art. 300 Sr niet alleen de fysieke, maar ook de psychische gezondheid betreft (Machielse 2015: NLR aant. 3 bij art. 300). Ook Baayens-Van Geloven is die mening toegedaan (Baaijens-Van Geloven, 2005: 19). Zij beroept zich daarbij onder andere op het arrest van het Hof 's-Hertogenbosch waarin wordt overwogen: 'Gelet op de uitdrukkelijke bewoordingen van de wet bestaat er naar het oordeel van het hof geen reden - ook in de wetsgeschiedenis is, mede gelet op het voortgeschreden medisch inzicht, geen indicatie te vinden die een andere uitkomst zou rechtvaardigen - om het veroorzaken van een psychische ongesteldheid niet als een benadeling van de gezondheid te kwalificeren'.[30]

Ook andere lagere rechters hebben ruimte gezien om psychisch geweld onder de strafbaarstelling van art. 300 Sr te brengen. In zeven van de acht gevonden uitspraken betrof het mishandeling van kinderen. In een zestal uitspraken[31] wordt teneinde die uitbreiding van de strafbaarheid te motiveren een beroep gedaan op de Jeugdwet. Daarin wordt in art. 1.1 kindermishandeling omschreven als 'elke vorm van voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan de minderjarige in de vorm fysiek of psychisch letsel.' De strafbare gedragingen in de feitenrechtspraak bestonden uit:

- het denigrerend of kleinerend toespreken van kinderen;[32]
- het meermalen onthouden van voeding en lichamelijke verzorging aan een kind;[33]
- huiselijk geweld in aanwezigheid van kinderen;[34]
- het opsluiten van kinderen in een kamer waardoor die niet naar het toilet konden gaan en gedwongen werden hun behoefte in de kamer te doen;[35]
- het verergeren van de anorexiaproblematiek bij een vijftal vrouwen door hen voeding te onthouden, afvaltips te geven en verdovende middelen of andere pillen te geven,[36] en
- een zeer jong kind met de handen op haar rug in de hoek zetten, het gezicht insmeren met (bruine) pap, haar op de mond kussen, een tongzoen geven, op korte afstand van haar gezicht de tong uitsteken, op een ruwe manier een tepel vastpakken, met een vinger de geslachtsdelen aanraken, 'kriebelen' aan de geslachtsdelen, haar opdracht geven boos te worden en haar met het hoofd in een (verjaardags-)taart duwen.[37]

In verschillende van de bovengenoemde uitspraken wordt overwogen dat er wel sprake moet zijn van een bepaalde intensiteit van de handelingen wil dit als mishandeling worden

[30] Hof 's-Hertogenbosch 30 maart 2001, LJN AB0835; in vergelijkbare zin Gerechtshof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539.
[31] Rb Midden- Nederland 28 september 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:4652, Rb Zeeland-West-Brabant 20 augustus 2021, ECLI:NL:RBZWB:2021:424, Rb Midden-Nederland 8 juni 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:4242, Rb Midden-Nederland 3 mei 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:1786, Gerechtshof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539 en 1540.
[32] Gerechtshof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539 en 1540 en Rb Gelderland 19 oktober 2021, ECLI:NL:RBGEL:2021:5654.
[33] Rb Gelderland 19 oktober 2021, ECLI:NL:RBGEL:2021:5654.
[34] Rb Midden-Nederland 28 september 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:4652 , Rb Zeeland West-Brabant 20 augustus 2021, ECLI:NL:RBZWB:2021:4242, Rb Midden-Nederland 8 juni 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:2376, Rb Midden-Nederland 3 mei 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:1786.
[35] Gerechtshof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539 en 1540.
[36] Rb Gelderland 27 juni 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:2467.
[37] Rb Arnhem 4 december 2012, ECLI:NL:RBARN:2012:BY5393.

aangemerkt. Zo overwoog het Hof Den Haag dat niet elke kleinerende of denigrerende opmerking als mishandeling kan worden aangemerkt. Dat is afhankelijk van onder andere de aard van de gedraging en de omstandigheden waaronder deze is verricht.[38] In casu komt het hof tot de conclusie dat er wel degelijk sprake is geweest van mishandeling in de zin van art. 300 Sr gezien het feit dat het er sprake was van een patroon van kleinerende en/of denigrerende opmerkingen gedurende een langere periode en bovendien één van de kinderen leed aan de ontwikkelingsstoornis PDD-NOS.

Bij de toepassing van art. 300 Sr zien we dus een ontwikkeling waarbij met name vanuit de lagere rechtspraak de reikwijdte van de strafbepaling wordt opgerekt in die zin dat onder mishandeling ook geweldshandelingen worden gebracht die niet enkel inwerken of een uitwerking hebben op het lichaam. Vormen van geweld die enkel als psychisch kunnen worden aangemerkt, worden in de lagere rechtspraak ook als mishandeling gekwalificeerd. Een dergelijke extensieve interpretatie lijkt niet te verenigen met het te beschermen rechtsgoed – bescherming van het lichaam en de lichamelijke integriteit.
Beschouwt men echter deze vormen van mishandeling in het licht van de verschillende verdragsbepalingen waarin ook psychisch geweld als ontoelaatbaar wordt aangemerkt en slachtoffers daartegen beschermd moeten worden (zie hiervoor paragraaf 4.2) dan zou er ruimte zijn voor een extensieve interpretatie door de rechter. Rozemond spreekt in dit verband van de 'rechtenconceptie' van legaliteit. In die opvatting van legaliteit – afgezet tegen de 'regelconceptie' - dient niet alleen gekeken te worden naar de wetshistorie. De rechtenconceptie van legaliteit is juist gebaseerd op de idee dat de rechter de plicht heeft om oude strafrechtelijke bepalingen te interpreteren in het licht van recente ontwikkelingen in het recht en de waarde van de wet te bepalen aan de hand van rechten van burgers (Rozemond, 1999). Zo bezien zou art. 300 Sr met inachtneming van art. 8 EVRM, art. 33 van het Verdrag van Istanbul en/of art. 19 van het IVRK wel degelijk ruimer kunnen worden uitgelegd, waarbij dus de mogelijkheid ontstaat om ook vormen van psychisch geweld daaronder te scharen. Een dergelijke extensieve uitleg zou dan wel door de Hoge Raad moeten worden aanvaard.

Het spreekt voor zich dat een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld overbodig wordt, op het moment dat de lijn die in de lagere rechtspraak te herkennen is, door de Hoge Raad wordt overgenomen.

4.3.2 Opzettelijke vrijheidsberoving/gijzeling (volgens art. 282 Sr en 282a Sr)

In het onderstaande kader is de tekst van art. 282 Sr en 282a Sr opgenomen.

art. 282 Sr
1. Hij die opzettelijk iemand wederrechtelijk van de vrijheid berooft of beroofd houdt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste acht jaren of geldboete van de vijfde categorie.
2. Indien het feit zwaar lichamelijk letsel ten gevolge heeft, wordt de schuldige gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste negen jaren of geldboete van de vijfde categorie.
3. Indien het feit de dood ten gevolge heeft, wordt hij gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twaalf jaren of geldboete van de vijfde categorie.
4. De in dit artikel bepaalde straffen zijn ook van toepassing op hem die opzettelijk tot de wederrechtelijke vrijheidsberoving een plaats verschaft.

[38] Gerechtshof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1540.

art. 282a Sr
1. Hij die opzettelijk iemand wederrechtelijk van de vrijheid berooft of beroofd houdt met het oogmerk een ander te dwingen iets te doen of niet te doen wordt als schuldig aan gijzeling gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijftien jaren of geldboete van de vijfde categorie.
2. Indien het feit de dood ten gevolge heeft wordt hij gestraft met levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste dertig jaren of geldboete van de vijfde categorie.
3. Het vierde lid van artikel 282 is toepasselijk.

Vrijheidsberoving
Nu wordt kort ingegaan op de bestaande strafbaarstelling van vrijheidsberoving. Art. 282 Sr heeft in principe alleen betrekking op de lichamelijke vrijheid (Machielse, 2015: NLR aant. 1 bij art. 282 Sr); het gaat dan om een beperking van de handelingsvrijheid. Het toepassen van psychische dwang – die de wilsvrijheid aantast - valt alleen onder art. 282 Sr, als die dwang resulteert in de onmiddellijke onmogelijkheid zich vrij te verplaatsen. Of zoals Knigge concludeert: 'een beperking van de keuzevrijheid als zodanig levert nog geen vrijheidsberoving op'.[39] Dit geldt in gelijke zin voor art. 282a Sr waarin gijzeling strafbaar is gesteld. Het verschil tussen 282 en 282a Sr bestaat overigens daaruit dat in geval van art. 282a de vrijheidsberoving plaats vindt om een ander – dus niet degene die van zijn vrijheid wordt beroofd - te dwingen iets te doen of te laten. Denk bij de laatste bijvoorbeeld aan het betalen van losgeld.

Kunnen vormen van psychisch geweld als opzettelijke vrijheidsberoving/gijzeling in de zin van art. 282 of 282a Sr gekwalificeerd worden?
Nu art. 282 en 282a Sr alleen betrekking hebben op beperking van lichamelijke vrijheid waardoor het slachtoffer niet kan gaan en staan waar hij of zij wil, valt vrijheidsberoving als gevolg van psychische druk of dwang niet onder deze strafbepalingen. Een afzonderlijke strafbaarstelling zou op dit punt mogelijk een aanvulling kunnen betekenen. Het gaat dan bijvoorbeeld om die gevallen waarin een partner als gevolg van psychische druk zich niet vrij voelt om het huis te verlaten.

4.3.3 *Bedreiging (volgens art. 285 Sr)*
In het onderstaande kader is de tekst van art. 285 Sr opgenomen.

1. Bedreiging met openlijk in vereniging geweld plegen tegen personen of goederen, met geweld tegen een internationaal beschermd persoon of diens beschermde goederen, met enig misdrijf waardoor gevaar voor de algemene veiligheid van personen of goederen of gemeen gevaar voor de verlening van diensten ontstaat, met verkrachting, met feitelijke aanranding van de eerbaarheid, met enig misdrijf tegen het leven gericht, met gijzeling, met zware mishandeling of met brandstichting, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee jaren of geldboete van de vierde categorie.
2. Indien deze bedreiging schriftelijk en onder een bepaalde voorwaarde geschiedt, wordt ze gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie.

[39] Conclusie AG Knigge bij HR 20 november 2012, *NJ* 2013/110 m.nt Rozemond.

3. Bedreiging met een terroristisch misdrijf wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes jaren of geldboete van de vijfde categorie.
4. Indien het feit, omschreven in het eerste, tweede of derde lid, wordt gepleegd met het oogmerk om een terroristisch misdrijf voor te bereiden of gemakkelijk te maken, wordt de op het feit gestelde gevangenisstraf met een derde verhoogd.

Bedreiging is bij uitstek een delict waarin de toepassing van psychisch geweld centraal staat. Strekking van de bepaling is te voorkomen dat iemand onder druk wordt gezet. Het te beschermen rechtsgoed is de persoonlijke vrijheid. Machielse spreekt in dit verband over het belang van 'persoonlijke rust, het gevoel van veiligheid' (Machielse, 2015: NLR aant. 2 bij art. 285 Sr). Waar bij vrijheidsberoving de nadruk lag op de bescherming van de handelingsvrijheid van degene wiens vrijheid wordt beroofd, beschermt art. 285 Sr zowel de keuze- als handelingsvrijheid van de bedreigde. Die keuze- en handelingsvrijheid wordt beperkt door de intimidatie van de bedreiger (Janssens & Nieuwenhuis, 2019).

Beperking tot bedreiging met ernstige delicten
In art. 285 Sr gaat het om de – wat wij zouden willen noemen – minder subtiele vormen van druk. In gevolge art. 285 dient er gedreigd te worden met specifieke en ernstige delicten, zoals verkrachting, feitelijke aanranding van de eerbaarheid, misdrijven tegen het leven gericht of zware mishandeling.

Redelijke vrees
Wil er sprake zijn van bedreiging in de zin van art. 285 Sr, dan moet de bedreiging van zodanige aard zijn en onder zodanige omstandigheden zijn gebeurd dat die in zijn algemeenheid redelijke vrees kan opwekken. Er is sprake van een zogeheten abstract gevaarzettingsdelict.[40] Dat betekent enerzijds dat niet vereist is dat de bedreiging daadwerkelijke vrees bij de bedreigde heeft opgewekt. Anderzijds is het wel ontstaan van vrees bij de bedreigde niet voldoende voor de objectieve vaststelling van die redelijke vrees.[41] De bedreiging kan bestaan uit het uiten van bepaalde woorden, maar ook uit bepaalde handelingen, zoals het richten van een wapen, of een combinatie van beide. Of er sprake is van het opwekken van een redelijke vrees zal moeten worden beoordeeld aan de hand van de context waarin de bedreiging of bedreigingen hebben plaats gevonden (Janssens & Nieuwenhuis, 2019). De bedreiging kan direct dan wel indirect – via tussenkomst van een ander - geschieden.[42]

Opzet
In het woord 'bedreiging' ligt het opzet besloten. Bedreiging is dus een doleus delict. Het opzet van de bedreiger dient ten eerste te zijn gericht op het teweegbrengen van de vrees dat datgene gaat plaatsvinden waarmee gedreigd is. Het gaat dus om het aanjagen van de vrees waarop de dader het opzet had. Niet vereist is dat komt vast te staan dat de bedreiger ook daadwerkelijk de uitvoering van het delict waarmee gedreigd wordt, wilde. Bovendien moet het opzet zijn gericht op het feit dat bedreigde daadwerkelijk op de hoogte raakt van de bedreiging.[43] In beide gevallen – het aanjagen van de vrees en het op de hoogte raken van de bedreiging – is voorwaardelijk opzet voldoende.[44]

[40] Conclusie AG Knigge bij HR 18 april 2006, *NJ* 2006/397 m.nt Buruma.
[41] HR 22 maart 2011, *NJ* 2011/228 m.nt Keijzer.
[42] HR 25 januari 2011, *NJ* 2011/224 m.nt Keijzer.
[43] HR 7 oktober 2014, *NJ* 2014/489.
[44] HR 11 september 2012, ECLI:NL:HR:2012:BX4474.

Kunnen vormen van psychisch geweld als bedreiging in de zin van art. 285 Sr gekwalificeerd worden?
Bedreiging kan als psychisch geweld worden gekwalificeerd. Het gaat immers om intimidatie, waardoor de bedreigde in zijn keuze- en handelingsvrijheid kan worden beperkt. Art. 285 Sr is echter beperkt tot bedreiging met specifieke ernstige delicten. Het gaat in geval van bedreiging dus om de zwaardere vormen van psychische druk. Minder ingrijpende, maar mogelijk wel stelselmatige vormen van intimidatie vallen hier dus niet onder.
In geval dat psychisch geweld zelfstandig strafbaar zou worden gesteld is een overlap met bedreiging (als zwaardere vorm van psychisch geweld) wel te verwachten. Het verschil tussen beide bepalingen ligt dan daarin dat het art. 285 Sr de bedreiging is beperkt tot bedreiging met bepaalde (zware) delicten en dat een enkele bedreiging voldoende is. Een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld zou dan van toepassing zijn op die gevallen waarin stelselmatig wordt bedreigd met andere minder zware delicten (denk aan eenvoudige mishandeling) of die bedreiging zou bestaan uit uitingen die weliswaar voor het slachtoffer bedreigend zijn, maar niet als zodanig strafbaar zijn. Denk bijvoorbeeld aan het openbaren van gegevens die voor het slachtoffer beschamend of kwetsend zijn.

4.3.4 *Dwang (volgens art. 284 Sr)*

In het onderstaande kader is de tekst van art. 284 Sr opgenomen.

> 1. Met gevangenisstraf van ten hoogste 2 jaren of geldboete van de vierde categorie wordt gestraft:
> 1º hij die een ander door geweld of enige andere feitelijkheid of door bedreiging met geweld of enige andere feitelijkheid, gericht hetzij tegen die ander hetzij tegen derden, wederrechtelijk dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden;
> 2º hij die een ander door bedreiging met smaad of smaadschrift dwingt iets te doen, niet te doen of te dulden.
> 2. In het geval onder 2° omschreven wordt het misdrijf niet vervolgd dan op klacht van hem tegen wie het gepleegd is.

Het misdrijf 'dwang' is opgenomen in titel XVIII 'Misdrijven tegen de persoonlijke vrijheid'. De strafbaarstelling heeft tot doel de handelingsvrijheid van personen te beschermen, doordat zij daarin niet worden beperkt door het gebruik van wederrechtelijk van buitenkomende dwangmiddelen door anderen. Lindenberg is van mening dat het te beschermen rechtsgoed van art. 284 Sr ruimer moet worden opgevat; het zou moeten gaan om de bescherming van de persoonlijke vrijheid, die naast de handelingsvrijheid ook de autonomie van personen omvat (Lindenberg, 2007). Zo uitgelegd vallen ook handelingen die een persoon moet dulden onder het bereik van het door art. 284 Sr te beschermen belang. Art. 284 Sr is een algemene bepaling waarin de toepassing van dwang wordt strafbaar gesteld. Er zijn daarnaast nog meer specifieke dwangdelicten, die ook een meer specifiek rechtsgoed beschermen. Zo beschermt art. 242 Sr (verkrachting) de seksuele integriteit door het dwingen tot het ondergaan van seksuele handelingen strafbaar te stellen en staat in art. 317 (afpersing) de bescherming van het vermogen centraal, door eveneens dwang tot afgifte van dat vermogen strafbaar te stellen. Het strafmaximum is in 2014 verhoogd – dat was voorheen 9 maanden gevangenisstraf of een geldboete van de 3e categorie - omdat dit naar het oordeel van de wetgever meer passend was bij ernstige vormen van dwang, zoals huwelijksdwang en genitale verminking. Wil van dwang in de zin van art. 284 Sr sprake zijn, dan moet de gedwongene door een dwangmiddel tot een bepaald handelen, nalaten of dulden gebracht zijn, of wel gedwongen zijn. De verschillende bestanddelen zullen hierna besproken worden.

Dwingen
Dwingen in de zin van art. 284 Sr veronderstelt dat er aan de kant van de gedwongene sprake is van onvrijwilligheid. In de meeste gevallen is dat evident; het slachtoffer zal hetgeen waar hij of zij met oneigenlijke middelen toe wordt gebracht niet willen. Het gaat echter te ver om te concluderen dat van dwang alleen sprake is als het slachtoffer iets doet, nalaat of duldt wat hij of zij bij afwezigheid van die dwang niet zou hebben gedaan, nagelaten of geduld. Het is zeer goed mogelijk dat ook het slachtoffer het gevolg wel wilde, maar niet als hij of zij daartoe gedwongen wordt. Van onvrijwilligheid in de zin van art. 284 Sr is dan ook sprake indien het slachtoffer op het beslissende moment niet wilde dat het gevolg onder die omstandigheden tot stand zou komen (Lindenberg, 2007). Een tweede aspect van dwingen betreft de zogeheten onvermijdbaarheid. Het betreft dan de vraag of het slachtoffer weerstand kon bieden aan de hem of haar opgelegde dwang. De onvermijdbaarheid wordt niet in absolute zin uitgelegd; het gaat erom dat het slachtoffer redelijkerwijs niet anders kon. In het woorden 'dwingen' ligt aldus de Hoge Raad opzet besloten.[45] De dader moet aldus met zijn gedrag opzettelijk veroorzaken dat het slachtoffer iets tegen zijn of haar wil doet, niet doet of duldt. Hoewel dat niet expliciet uit de rechtspraak blijkt, is Lindenberg van mening dat ook vereist is dat de dader met zijn handelen op zijn minst op de koop toeneemt (voorwaardelijk opzet) dat het afwenden van het gevolg voor het slachtoffer onmogelijk of zeer moeilijk zou zijn. Daarmee onderscheidt het (opzettelijk) dwingen zich van het (opzettelijk) overreden (Lindenberg, 2007). Het opzet van de dader moet bovendien zijn gericht op de wederrechtelijkheid van zijn gedraging.

Wederrechtelijkheid
Een tweede bestanddeel van het delict 'dwang' betreft de wederrechtelijkheid. Hoewel in zijn algemeenheid aan de term 'wederrechtelijkheid' de betekenis van 'zonder recht' volgt uit de rechtspraak van de Hoge Raad dat in geval van art. 284 Sr dit moet worden uitgelegd als 'zonder bevoegdheid'.

Het dwangmiddel
Artikel 284 Sr stelt strafbaar het dwingen van een ander tot een bepaald handelen, niet handelen dan wel dulden. Om die ander te dwingen moet een zogeheten dwangmiddel worden gebruikt, te weten: geweld dan wel een andere feitelijkheid of bedreiging met geweld dan wel een andere feitelijkheid. De betekenis van geweld is hier ruimer dan alleen 'mishandeling' in de zin van art. 300 Sr. Het omvat allerlei vormen van geweld die niet alleen gericht hoeven te zijn tegen degene die gedwongen wordt; het kan ook gaan om toepassing van geweld tegen goederen of derden. Bovendien kan een samenstel van gedragingen die elk afzonderlijk niet als geweldshandelingen worden beschouwd, tezamen toch als geweld worden gekwalificeerd (Lindenberg, 2007). Het onderscheid tussen geweld, bedreiging met geweld en (bedreiging met) een andere feitelijkheid is niet helder. Keulen meent dat het bij geweld gaat om fysieke druk, bij bedreiging met geweld om psychische druk en bij (bedreiging met) een andere feitelijkheid om meer subtiele vormen van psychische druk die niet als geweld dan wel bedreiging met geweld te kwalificeren zijn.[46]

Dwang door een andere feitelijkheid kan verschillende vormen aannemen (Van den Brink & Milani, 2018). In de rechtspraak zijn onder andere aangenomen:
- het stevig vastpakken;[47]

[45] HR 13 september 2005, *NJ* 2006/234.
[46] Conclusie AG Keulen bij HR 7 april 2020, *NJ* 2020/159.
[47] HR 11 juni, *NJ* 1996/672.

- het gebruiken van gebiedende taal;[48]
- misleidende en bedreigende mededelingen;[49]
- het aanwenden van gezag of overwicht;[50]
- het openbaren van gevoelig materiaal,[51] en
- onverhoeds handelen.[52]

De rechtspraak heeft veelal betrekking op de uitleg van het bestanddeel 'andere feitelijkheid' zoals opgenomen in de artikelen 242 en 246 Sr. Er is echter volgens de Hoge Raad geen reden om het gelijkluidende bestanddeel in art. 284 Sr anders uit te leggen.[53]

Kunnen vormen van psychisch geweld als dwang in de zin van art. 284 Sr gekwalificeerd worden?
Uit het te beschermen rechtsgoed en de uitleg van art. 284 Sr in de rechtspraak lijkt de conclusie te kunnen worden getrokken dat art. 284 Sr van toepassing is op een groot scala aan gedragingen die de handelingsvrijheid (en autonomie) van het slachtoffer beperken. Het gaat dan niet alleen om fysieke druk, maar in belangrijke mate ook om psychische druk die de dader uitoefent op het slachtoffer. Feitelijk kunnen alle gedragingen (geweld of andere feitelijkheid en of bedreiging daarmee) die ertoe leiden dat het slachtoffer wordt gebracht tot een handelen, nalaten of dulden als dwanghandelingen in de zin van art. 284 Sr worden gekwalificeerd. Temeer daar ook een samenstel van handelen die niet elk afzonderlijk, maar wel tezamen genomen als geweld dan wel een andere feitelijkheid kunnen worden beschouwd. De enige beperking met betrekking tot de strafbaarheid ingevolge art. 284 Sr is gelegen in het bestanddeel 'dwingen'. Daarvan is slechts sprake als het slachtoffer onvrijwillig heeft gehandeld en redelijkerwijs niet anders kon handelen dan hij/zij heeft gedaan. Bovendien is vereist dat de dader met zijn handelen op zijn minst op de koop toeneemt (voorwaardelijk opzet) dat het afwenden van het gevolg voor het slachtoffer onmogelijk of zeer moeilijk zou zijn.

Het verschil met de in de consultatienota voorgestelde strafbepaling is met name gelegen in dit laatste aspect. Immers, daar wordt ook voorgesteld om ook culpoos handelen van de dader – als hij redelijkerwijs kon vermoeden dat het inbreuk zou maken op de psychische integriteit van het slachtoffer - ook onder de strafbaarstelling te laten vallen.
Behoudens dit aspect is het zeer de vraag of een meer specifieke dwangbepaling een toegevoegde waarde heeft. Met betrekking tot de voorgestelde strafbaarstelling van sextortion[54] - ook wel wraakporno genoemd - komen verschillende schrijvers tot de conclusie dat dit onder andere overlap vertoont met art. 284 Sr (Cleiren, Ten Voorde & Van Waas, 2019; Schreurs, Dijkstra & Bosma, 2021). Een vergelijkbare conclusie trekken Brouwer en Schilder aangaande de voorgestelde strafbaarstelling van seksuele straatintimidatie. Straatintimidatie is feitelijk een vorm van dwang in de zin van art. 284 Sr; het slachtoffer wordt gedwongen ongewenste seksuele toespelingen te ondergaan (Brouwer & Schilder, 2016).

[48] HR 18 februari 1997, NJ 1997/485, m.nt. 't Hart en HR 7 april 2020, *NJ* 2020/159.
[49] HR 22 juni 2004, LJN AO8315 en HR 13 december 2005, LJN AU4825.
[50] HR 7 april 1998, NJ 1998/646, HR 16 november 1999, *NJ* 2000/125.
[51] Rb Zutphen 11 mei 2007, LJN BA4990.
[52] HR 22 mei 2007, ECLI:NL:HR:2007:BA0862 en HR 13 december 2005, ECLI:NL:HR:2005:AU4825.
[53] HR 6 januari 1998, NJ 1998/607, anders Lindenberg, 2007: 218.
[54] *Kamerstukken II* 2015/2016, 29279, nr 300: 3 en 9.

4.3.5 *Belaging (art. 285b Sr)*

In het onderstaande kader is de tekst van art. 285b Sr opgenomen.

> 1. Hij, die wederrechtelijk stelselmatig opzettelijk inbreuk maakt op eens anders persoonlijke levenssfeer met het oogmerk die ander te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden dan wel vrees aan te jagen wordt, als schuldig aan belaging, gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of een geldboete van de vierde categorie.
> 2. Vervolging vindt niet plaats dan op klacht van hem tegen wie het misdrijf is begaan.

Belaging bestaat uit allerlei gedragingen die inbreuk maken op de persoonlijke levenssfeer van de belaagde, waardoor deze niet meer vrij is in zijn of haar handelen of waardoor deze persoon vrees wordt aangejaagd. Die gedragingen hoeven ieder afzonderlijk niet strafbaar te zijn, maar tezamen genomen zijn zij dat wel (Van 't Klooster, 2022). Het delict werd door de indieners destijds als een vorm van geestelijke mishandeling beschouwd en daarom in eerste instantie direct achter art. 300 Sr geplaatst.[55] Naderhand is dit gewijzigd en is belaging naar de titel 'Misdrijven tegen de persoonlijke vrijheid' overgebracht. Belaging is dus bij uitstek een vorm van psychisch geweld, maar de vraag is of deze strafbaarstelling is toegesneden op de problematiek die in de consultatienota aan de orde wordt gesteld. Teneinde daar een antwoord op te geven, zullen de verschillende bestanddelen van het delict nader worden geanalyseerd.

Inbreuk op de persoonlijke levenssfeer

Art. 285b Sr heeft tot doel de persoonlijke levenssfeer te beschermen. Voor de uitleg van dit ruime begrip dient aansluiting te worden gezocht bij de uitleg van diezelfde term in art. 10 Grondwet en art. 8 EVRM. De strafbare inbreuken op die privésfeer zijn niet nader geconcretiseerd in de strafbepaling. Door de indieners van het wetsvoorstel werden de volgende voorbeelden genoemd: het op straat achtervolgen, bedreigingen uiten, telefonisch of schriftelijk ongewenst benaderen, voor de woning of werkplek posten, het ongewenst bestellen van goederen en diensten op naam en op rekening van het slachtoffer, het laten bezorgen van grafkransen en het plaatsen van overlijdensadvertenties, het ongevraagd geven van opdrachten op naam van het slachtoffer, het verspreiden van valse geruchten over het slachtoffer, het bekladden van de woning, het beschadigen, vernielen of verplaatsen van goederen, het onder valse voorwendselen informatie inwinnen bij instanties over het slachtoffer, het telkenmale nodeloos aanspannen van gerechtelijke procedures etc. De gedragingen behoeven zich niet louter tot het slachtoffer uit te strekken, ook familieleden, de werkgever, collega's, vrienden en kennissen kunnen door de belager worden geterroriseerd.[56] Uit de memorie van toelichting[57] en uit de rechtspraak[58] volgt dat de persoonlijke levenssfeer van het slachtoffer niet beperkt is tot de woning. Van een inbreuk op de persoonlijke levenssfeer kan ook sprake zijn als men de ruimtelijke beslotenheid van huis, tuin of erf verlaat (Malsch, 2004). Slachtoffers kunnen dus ook gestalkt worden op hun werk of op straat. Uit de behandeling door de Tweede Kamer blijkt dat persoonlijke levenssfeer enigszins geobjectiveerd dient te worden: er dient geen andere maatstaf gehanteerd te worden voor personen die zich sneller in hun privacy aangetast voelen dan andere personen.[59]

[55] *Kamerstukken II* 1997/98, 25 768, nr. 3: 7.
[56] *Kamerstukken II* 1997/98, 25 768, nr. 5: 2.
[57] *Kamerstukken II* 1997/1998, 257678, nr. 5: 8.
[58] HR 29 juni 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO5710, r.o. 3.6.1. en 3.6.2., *NJ* 2004/426. m. nt. De Jong.
[59] *Kamerstukken II* 1997-98, 25 768, nr. 5: 8.

Stelselmatigheid
Een enkele inbreuk op de persoonlijke levenssfeer is niet voldoende om onder de reikwijdte van het delict belaging te vallen. Het moet gaat een stelselmatige inbreuk. In de gewijzigde memorie van toelichting werd ten aanzien hiervan opgemerkt dat er sprake moest zijn van gedragingen 'met een bepaalde intensiteit, duur en/of frequentie'.[60] Daarmee wordt aansluiting gezocht bij de uitleg van het begrip stelselmatig in art. 126g Wetboek van Strafvordering. De Hoge Raad heeft de volgende definitie geformuleerd voor de beoordeling of er sprake is van belaging: "(…) de aard, de duur, de frequentie en de intensiteit van de gedragingen van de verdachte, de omstandigheden waaronder deze hebben plaatsgevonden en de invloed daarvan op het persoonlijk leven en de persoonlijke vrijheid van het slachtoffer."[61] De precieze (onder)grens voor stelselmatigheid valt niet op te maken uit deze definitie en valt ook niet op te maken uit feitenrechtspraak, vanwege het casuïstische karakter.

Wederrechtelijkheid
Het bestanddeel wederrechtelijk ziet toe op de inbreuk op de privésfeer van het slachtoffer. Deze inbreuk moet in strijd met een subjectief recht hebben plaatsgevonden dan wel zonder de instemming van het slachtoffer. De toevoeging van het bestanddeel 'wederrechtelijkheid' in de delictsomschrijving heeft tot doel te voorkomen dat personen die een legitieme reden hebben om, vaker aan te bellen aan de voordeur of regelmatig op te bellen, onder de strafbaarstelling zouden vallen. In de memorie van toelichting worden als voorbeeld deurwaarders genoemd.[62] Maar ook kan gedacht worden aan medewerkers van zogeheten callcentra (Van 't Klooster, 2022).

Opzettelijk
Belaging is een doleus delict. Het vereiste opzet van de dader hoeft alleen betrekking te hebben op de gedragingen zelf: de handelingen waardoor inbreuk wordt gemaakt op de persoonlijke levenssfeer. Het opzet hoeft niet te zien op de wederrechtelijkheid en stelselmatigheid van de belaging. Als gevolg daarvan hoeft de belager niet te weten dat zijn gedrag wederrechtelijk is of dat het slachtoffer niet met zijn gedragingen heeft ingestemd.[63]

Met het oogmerk die ander te dwingen iets te doen, niet te doen, te dulden, dan wel vrees aan te jagen
In de delictsomschrijving van belaging is het subjectieve bestanddeel oogmerk toegevoegd om zo de reikwijdte van strafrechtelijke belaging in te perken. De belager heeft specifiek opzet nodig: de dader moet weten en willen dat door de stalkende gedraging het slachtoffer wordt gedwongen iets te doen, iets niet te doen of te dulden dan wel vrees aan te jagen. Volgens gangbare rechtspraak behelst het oogmerk een hogere opzetgraad waarvoor voorwaardelijk opzet niet voldoende is. Het voldoen aan één van de vier gevolgen – dwingen iets te doen, dwingen iets niet te doen, dwingen iets te dulden of vrees aanjagen – is voldoende voor veroordeling ter zake van belaging. Met het bestanddeel 'iets te doen, niet te doen, te dulden' wordt aangesloten bij de delictsomschrijving van art. 284 Sr (dwang). Bij het oogmerk een ander te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden hoeft het door de dader nagestreefde gevolg – zoals ook bij art. 284 Sr - niet te worden gerealiseerd. De omstandigheid dat het slachtoffer als gevolg van de inbreuk daadwerkelijk iets doet, niet

[60] *Kamerstukken II* 1997-98, 25 768, nr. 5: 17.
[61] HR 12 maart 2013, *NJ* 2013/394 m.nt. Reijntjes, r.o. 2.3.
[62] *Kamerstukken II* 1997-1998 25 768, nr. 5: 16.
[63] *Kamerstukken II* 1997-98, 25 768, nr. 5: 15.

doet, duldt of vrees wordt aangejaagd hoeft dus niet te worden bewezen. Over het nut van de toevoeging van dit bestanddeel – met het oogmerk … - is niet iedereen enthousiast. De Jong[64] merkt op dat wat hem betreft het voorkeur had verdiend om het gewoon weg te laten. En ook Groenhuijsen komt tot die conclusie (Groenhuijsen, 1998). Na analyse van de rechtspraak komt ook Duker tot de slotsom dat het oogmerk van de verdachte weinig toevoegt; het staat vast op het moment dat de verdachte zijn hinderlijke gedrag voortzet nadat het slachtoffer heeft laten weten daar niet van gediend te zijn (Duker, 2007). Het bestanddeel 'vrees aan te jagen' is gelijk aan hetgeen ingevolge art. 285 Sr (bedreiging) vereist is.

Kunnen vormen van psychisch geweld als belaging in de zin van art. 285b Sr gekwalificeerd worden?
Belaging is een delict waarbij de bescherming van de persoonlijke levenssfeer voorop staat. In de memorie van toelichting wordt dit als volgt verwoord: 'De belager breekt in op een situatie, waarin het slachtoffer redelijkerwijs aanspraak kon maken op (een zekere mate van) privacy'.[65] De inbreuk op de privésfeer vindt veelal plaats door gedragingen van de dader die elk op zich geen strafbaar feit hoeven te zijn. Er hoeft dus geen sprake te zijn van fysieke mishandeling in de zin van art. 300 Sr of van bedreiging ex art. 285 Sr wil er sprake zijn van belaging. Het is de stelselmatigheid van de in wezen niet-strafbare gedragingen die maakt dat zij tezamen genomen wel de persoonlijke (handelings-)vrijheid van de belaagde beperken of waardoor vrees bij deze persoon ontstaat. Het is in die zin een vorm van psychisch geweld en werd als zodanig ook door de initiatiefnemers tot strafbaarstelling van belaging gekwalificeerd.

Belaging heeft naar zijn aard echter betrekking op handelingen van personen die in principe niet of niet meer deel uitmaken van de directe persoonlijke levenssfeer van de belaagde. Die persoonlijke levenssfeer is overigens niet beperkt tot het huis. Het kan gaan om volstrekte vreemden die contact zoeken, ex-partners die direct of indirect geen afstand willen nemen of werkgevers of werknemers die toenadering zoeken op een manier die niet in overeenstemming met hetgeen binnen een normale arbeidsrelatie verwacht mag worden. Zij dringen zich als het ware op aan het slachtoffer. Of ook – bijvoorbeeld - een huisgenoot voor belaging zou kunnen worden vervolgd lijkt zeer discutabel.

In geval psychisch geweld apart zou worden strafbaar gesteld, is een overlap met belaging te verwachten. Van personen die stelselmatig inbreuk maken op de persoonlijke levenssfeer van een ander om aldus die ander te dwingen om iets te doen, niet te doen of te laten, zal immers ook een psychische druk uitgaan. In het verlengde van die inbreuk op de persoonlijke levenssfeer ligt dan de inbreuk op de psychische integriteit van die ander. Degenen die nu voor belaging worden vervolgd, zouden dan ook voor toepassing van psychisch geweld kunnen worden vervolgd. Een dergelijke samenloop van strafbepalingen zou beperkt kunnen worden door psychisch geweld enkel strafbaar te stellen binnen een persoonlijke relatie. Belaging zou dan beperkt worden tot díe gevallen waarin er geen of niet langer een persoonlijke relatie bestaat tussen belager en belaagde; de strafbaarstelling van psychisch geweld zou dan alleen betrekking hebben op die gevallen waarin die relatie er wel is. Nadere definiëring van het begrip 'persoonlijke relatie' zou dan wel nodig zijn.

[64] Annotatie bij HR 29 juni 2004, *NJ* 2004/426.
[65] *Kamerstukken II* 1997–1998, 25 768, nr. 5: 8.

4.4 Alternatieven voor een aparte strafbaarstelling

4.4.1 Hulpverlening en jeugdbescherming

Het voorkomen van en het optreden tegen psychisch geweld hoeft niet noodzakelijkerwijs via het strafrecht te gebeuren. Ook andere (juridische) middelen kunnen worden ingezet. In eerste instantie kan worden gedacht aan allerlei hulpverleningstrajecten. Het voert hier te ver om al mogelijke vormen van hulpverlening in kaart te brengen. Dat is ook voor dit juridische deel van het onderzoek niet nodig. Van belang is immers om te constateren dat hulpverlening enkel plaats vindt op basis van vrijwilligheid. Wil men psychisch geweld tegengaan of voorkomen dat psychisch geweld escaleert, dan zal in het kader van de hulpverlening vaak niet alleen de medewerking van het slachtoffer, maar ook van de dader vereist zijn. Dat laatste ontbreekt in veel gevallen. Als het gaat om psychisch geweld jegens minderjarige kinderen zou ook gewezen kunnen worden op allerlei mogelijkheden die het jeugdbeschermingsrecht biedt. Uitwerking daarvan gaat het verkennend karakter van dit onderzoek te buiten. Wel zal hierna nader worden ingegaan op een bestuursrechtelijk alternatief: de Wet tijdelijke huisverbod.

4.4.2 Tijdelijk huisverbod

In het onderstaande kader is de tekst van art. 2 lid 1 Wet tijdelijk huisverbod opgenomen.

> 1. De burgemeester kan een huisverbod opleggen aan een persoon indien uit feiten of omstandigheden blijkt dat diens aanwezigheid in de woning ernstig en onmiddellijk gevaar oplevert voor de veiligheid van één of meer personen die met hem in de woning wonen of daarin anders dan incidenteel verblijven of indien op grond van feiten of omstandigheden een ernstig vermoeden van dit gevaar bestaat. Het verbod geldt voor een periode van tien dagen, behoudens verlenging overeenkomstig artikel 9. Bij of krachtens algemene maatregel van bestuur worden nadere regels gesteld over de aard van de feiten en omstandigheden die aanleiding kunnen geven om een huisverbod op te leggen.

Een mogelijk alternatief voor strafbaarstelling van psychisch geweld zou gelegen kunnen zijn in de Wet tijdelijk huisverbod. Op grond van art. 2 van die wet kan de burgemeester een huisverbod opleggen aan een persoon. Dat kan indien uit feiten of omstandigheden blijkt – dan wel een ernstig vermoeden bestaat - dat diens aanwezigheid in de woning ernstig en onmiddellijk gevaar oplevert voor de veiligheid van één of meer personen die met hem in de woning wonen. Met het huisverbod wordt beoogd strafbare feiten in de vorm van huiselijk geweld te voorkomen en de rechten en vrijheden van anderen te beschermen. Het gaat aldus om het beschermen van de gezondheid en de lichamelijke integriteit van de betrokkenen. Het preventieve karakter ligt daarin dat ook in crisissituaties waarin zich nog geen strafbare feiten hebben voorgedaan een dergelijk verbod kan worden uitgevaardigd.[66] Het huisverbod geldt gedurende 10 dagen (eventueel te verlengen tot 28 dagen) en houdt in dat degene van wie het gevaar uitgaat de toegang tot de woning wordt ontzegd en hem of haar verboden wordt contact te hebben met huisgenoten. Het is de bedoeling dat deze periode wordt benut om maatregelen te nemen die (de dreiging van) het huiselijk geweld kunnen wegnemen.[67]

[66] *Kamerstukken II* 2005-2006, 30657, nr. 3: 7.
[67] *Kamerstukken II* 2005-2006, 30657, nr. 3: 1.

Risicofactoren
Alvorens een huisverbod kan worden opgelegd, moet uit feiten en omstandigheden een ernstig en onmiddellijk gevaar voor de veiligheid van huisgenoten, dan wel een ernstig vermoeden dat zo'n gevaar dreigt, blijken. Volgens het Besluit tijdelijk huisverbod[68] kunnen die feiten en omstandigheden – ook wel risicofactoren genoemd - betrekking hebben op:

a. de persoon ten aanzien van wie wordt overwogen een huisverbod op te leggen;
b. het verloop van het incident dat de aanleiding is te overwegen een huisverbod op te leggen; en
c. de leefomstandigheden van de persoon, bedoeld onder a, en degenen die met deze persoon in dezelfde woning wonen of daarin anders dan incidenteel verblijven.

Huisverbod bij psychisch geweld
De risicofactoren worden uitgewerkt in de bijlage bij het Besluit en met name de uitwerking van de onder b. en c. genoemde omstandigheden laten zien dat het gevaar niet alleen op fysiek geweld betrekking hoeft te hebben. Het gaat om allerlei vormen van - ook niet strafbare - bedreiging (verbale dreiging in de vorm van schelden, schreeuwen en dreigen met fysiek geweld). Maar ook andere vormen van psychisch geweld worden genoemd, te weten:

- het onder druk zetten van het slachtoffer door geweld tegen kinderen en/of huisgenoten en huisdieren
- het onder druk zetten van het slachtoffer door het vernielen van (dierbare) eigendommen van het slachtoffer
- het onder druk zetten van het slachtoffer door hem te vernederen of te dwingen iets tegen de wil te doen

Ten aanzien van de leefomstandigheden die een rol spelen bij het al dan niet opleggen van een tijdelijk huisverbod wordt expliciet melding gemaakt van het sociale isolement waarin betrokkenen verkeren. Genoemd worden:

- strikte beperking van contacten (binnen eigen cultuur of geloof)
- contacten met buitenwereld verlopen alleen via betrokkene
- betrokkene verbiedt contact met vrienden of bekenden
- betrokkene controleert financiën, paspoort e.d.
- slachtoffer heeft geen zeggenschap binnenshuis, en
- slachtoffer mag niet of nauwelijks buitenshuis komen.

Met het bovenstaande wordt een breed spectrum van gedragingen genoemd die ook onder de in de consultatienota voorgestelde delictsomschrijving van psychisch geweld zouden vallen.

Toch lijkt in de praktijk het tijdelijke huisverbod zelden te worden toegepast in huiselijke geweldzaken waarin sprake is van psychisch geweld. Uit onderzoek blijkt dat door zowel burgemeesters als rechters de eis dat het gevaar 'onmiddellijk' dient te zijn nogal beperkt wordt opgevat. De term 'onmiddellijk' wordt meestal uitgelegd in die zin dat er een strafbaar feit moet zijn gepleegd (De Vaan, Schreijenbert, Homburg & Schilder, 2013). Niet alleen doet deze uitleg afbreuk aan het preventieve karakter van het huisverbod, maar bovendien zouden feiten die nu nog niet (expliciet) strafbaar zijn geen grondslag kunnen bieden voor het opleggen van een tijdelijk huisverbod. Zo uitgelegd zou de mogelijkheid van het opleggen van een tijdelijk huisverbod geen alternatief zijn voor strafrechtelijke handhaving. Opgemerkt moet echter worden dat deze beperkte uitleg niet in overeenstemming is met het doel van de Wet tijdelijk huisverbod. Ook de beperkte duur van het huisverbod (10 dagen met de mogelijkheid tot verlenging met 28 dagen) maakt dat deze bestuurlijke maatregel op het

[68] *Staatsblad* 2008, 422

eerste gezicht niet kan worden gezien als een afdoende alternatief voor strafrechtelijke handhaving. Voor zover echter in die periode daadwerkelijk hulpverlening op gang wordt gebracht, zou dat pleiten voor een terughoudend gebruik van het strafrecht.

4.5 Het bewijs van psychisch geweld

4.5.1 *De unus-testisregel: één getuige is geen getuige*

Psychisch geweld kan zich in verschillende situaties voordoen. Maar veelal zullen daar buiten de dader en het slachtoffer geen andere getuigen bij aanwezig zijn. Dat maakt dat de vaststelling van psychisch geweld in strafzaken problematisch kan zijn. Veelal zal er een situatie ontstaan waarin het woord van het slachtoffer staat tegenover het woord van de ontkennende verdachte. Het bewijsminimum van art. 342 lid 2 Sv – beter bekend onder de unus testis-regel – kan dan mogelijk een bewezenverklaring in de weg staan. Daarnaast zullen afhankelijk van op welke wijze wordt voorzien in een strafbaarstelling specifieke bewijsvragen opkomen, zoals het bewijs van opzet bij de dader en het bewijs van het letsel.

Op grond van art. 342 lid 2 Sv kan een bewezenverklaring niet enkel worden gebaseerd op de verklaring van één getuige; er zal steunbewijs aanwezig moeten zijn. In de woorden van de Hoge Raad: 'Volgens het tweede lid van artikel 342 Sv kan het bewijs dat de verdachte het tenlastegelegde feit heeft begaan, door de rechter niet uitsluitend worden aangenomen op de verklaring van één getuige. Deze bepaling heeft betrekking op de tenlastelegging in haar geheel en niet op een onderdeel daarvan. Zij beoogt de deugdelijkheid van de bewijsbeslissing te waarborgen, in die zin dat artikel 342 lid 2 Sv de rechter verbiedt tot een bewezenverklaring te komen als de door één getuige naar voren gebrachte feiten en omstandigheden op zichzelf staan en onvoldoende steun vinden in ander bewijsmateriaal.'[69]

Steunbewijs

Het andere bewijsmateriaal zal voldoende objectieve feiten en omstandigheden moeten bevatten. Zo is bijvoorbeeld de vaststelling door derden dat het slachtoffer ten tijde van het afleggen van de verklaring geëmotioneerd was, onvoldoende om als steunbewijs te dienen.[70] Ook het feit dat anderen verklaren over wat het slachtoffer over het tenlastegelegde feit ten overstaan van hen heeft gezegd geldt niet als steunbewijs.[71] In dat geval is immers de bron van die verklaring terug te voeren op het slachtoffer en is er dus geen sprake van meer dan één bron (Reijntjes en Reijntjes Wendenburg, 2018). Ook is de enkele onderbouwing van de betrouwbaarheid van de verklaring van het slachtoffer niet genoeg om aan het bewijsminimum van art. 342 lid 2 Sv te voldoen.[72] Er moeten objectieve en voldoende specifieke feiten blijken uit een andere bron die het scenario dat volgt uit de verklaring van het slachtoffer ondersteunen en die dus maken dat het onschuldige scenario onwaarschijnlijk is. In sommige gevallen – waarin dat niet meteen evident is - eist de Hoge Raad dat de feitenrechter zijn oordeel over het voldaan zijn aan art. 342 lid 2 Sv nader motiveert.

Steunbewijs bij psychisch geweld

In geval van psychisch geweld zou steunbewijs gevonden kunnen worden in verklaringen van anderen die aanwezig waren bij uitingen van psychisch geweld, bijvoorbeeld als het gaat om

[69] HR 13 juli 2010, *NJ* 2010/515 m.nt. Borgers.
[70] HR 12 februari 2013, *NJ* 2013/279 m.nt. Reijntjes.
[71] HR 19 mei 2015, *NJ* 2015/489 m.nt. Borgers.
[72] HR 13 juli 2010, *NJ* 2010/515 m.nt. Borgers.

het kleineren van slachtoffer. Maar, zoals hierboven reeds aangehaald, zullen in veel zaken waarin een verdenking van psychische mishandeling bestaat zulke directe getuigen niet aanwezig zijn. Geluids- en beeldopnames zouden eventueel ook het verhaal van het slachtoffer kunnen bevestigen. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het maken van opnames soms een hachelijke onderneming is voor slachtoffers.
Om een indruk te krijgen van welke vormen van aanvullend bewijs in aanmerking komen, helpt een blik op de 'Statutory guidance framework' bij het in het Verenigd Koninkrijk in 2015 ingevoerde artikel 76 van Serious Crime Act. In art. 76 is 'coercive control' strafbaar gesteld (McMahon & McGorrery, 2016, 2020; Mc Gorrery & Mc Mahon, 2021). In de 'richtlijn' die hierop van toepassing is, wordt de volgende – niet limitatieve - opsomming van mogelijke vormen van bewijs genoemd: 'copies of emails; phone records; text messages; evidence of abuse over the internet, digital technology and social media platforms; evidence of an assault; photographs of injuries such as: defensive injuries to forearms, latent upper arm grabs, scalp bruising, clumps of hair missing; 999 tapes or transcripts; CCTV; body worn video footage; lifestyle and household including at scene photographic evidence; records of interaction with services such as support services, (even if parts of those records relate to events which occurred before the new offence came into force, their contents may still, in certain circumstances, be relied on in evidence); medical records; witness testimony, for example the family and friends of the victim may be able to give evidence about the effect and impact of isolation of the victim from them; local enquiries: neighbours, regular deliveries, postal, milk delivery, window cleaner etc; bank records to show financial control; previous threats made to children or other family members; diary kept by the victim; victims account of what happened to the police, however this is not the only evidence that can be used to prove a case; evidence of isolation such as lack of contact between family and friends, victim withdrawing from activities such as clubs, perpetrator accompanying victim to medical appointments.'[73]

4.5.2 *Bewijs van (voorwaardelijk) opzet, drie vereisten*

In de in de consultatienota opgenomen voorgestelde strafbaarstelling wordt in ieder geval ook een opzettelijke variant van toepassing van psychisch geweld genoemd. Ook voor het geval wordt uitgegaan van reeds strafbare vormen van psychisch geweld in de zin van mishandeling, dwang, bedreiging en belaging, zal het opzet van de dader bewezen moeten worden. De ondergrens van opzet wordt gevormd door het voorwaardelijke opzet. Zoals hierboven al met betrekking tot mishandeling is aangegeven is opzet op een bepaald gevolg in deze lichtste vorm aanwezig als de verdachte willens en wetens de naar algemene ervaringsregel(s) aanmerkelijke kans heeft aanvaard dat dit gevolg zal intreden. Voor voorwaardelijk opzet gelden aldus drie vereisten: het vereiste van de aanmerkelijke kans, het bewustheidsvereiste (weten) en het aanvaardingsvereiste (willen).

De aanmerkelijke kans

De beantwoording van de vraag of de gedraging de aanmerkelijke kans op een bepaald gevolg in het leven roept, is afhankelijk van de omstandigheden van het geval, waarbij betekenis toekomt aan de aard van de gedraging en de omstandigheden waaronder deze is verricht. Het moet naar het oordeel van de Hoge Raad gaan om kans die naar algemene ervaringsregels aanmerkelijk te achten is. Hoewel het gebruik van het woord 'aanmerkelijk' wellicht veronderstelt dat het om een meer dan gemiddelde kans zou moeten gaan, is naar

[73] https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/482528/Controlling_or_coercive_behaviour_-_statutory_guidance.pdf

het oordeel van de Hoge Raad daarvan sprake als het gaat om een in de gegeven omstandigheden reële, niet onwaarschijnlijke mogelijkheid en wijkt de term 'aanmerkelijk' niet af van de eerder in de rechtspraak gebruikte bewoordingen 'de geenszins als denkbeeldig te verwaarlozen kans'.[74] Bij deze redelijke vage omschrijving blijft het; over de exacte grootte van de kans die minimaal vereist zou zijn, zijn volgens de Hoge Raad geen algemene regels te geven.

Het bewustheidsvereiste
Het bewustheidsvereiste – de verdachte moet weten dat er een aanmerkelijke kans is dat het gevolg zal intreden – wordt vaak verondersteld op het moment dat er sprake is van een aanmerkelijke kans (Arendse 2020). Ook kan de wetenschap van de verdachte worden afgeleid uit feiten van algemene bekendheid. De gedachte is dan: wat een ieder weet, moet ook de verdachte hebben geweten (Lindenberg & Wolswijk 2021). Zo wordt bijvoorbeeld in verkeerszaken overwogen dat het een feit van algemene bekendheid is dat door overmatig gebruik van alcohol het reactievermogen afneemt en de waarneming slechter wordt.[75] Daaruit volgt dat de verdachte zich bewust is geweest van een aanmerkelijke kans op een verkeersongeval. In vergelijkbare zin zou men kunnen redeneren dat het een feit van algemene bekendheid is dat het stelselmatig uitoefenen van een of meer vormen van psychisch geweld tot aantasting van de psychische integriteit dan wel tot benadeling van de gezondheid van het slachtoffer zal leiden en dat de verdachte zich daarvan bewust is geweest.

Het aanvaardingsvereiste
Een andere vraag is evenwel of de verdachte die aanmerkelijke kans ook heeft aanvaard. De Jong omschrijft deze volitieve of wilscomponent van het voorwaardelijk opzet als volgt: 'de dader heeft, in weerwil van het besef van de aanmerkelijke kans op strafrechtelijk relevant onheil, *gekozen* voor het stellen van zijn handeling, teneinde door middel van die gewilde gedraging een bepaald doel te bereiken dat voor de dader belangrijker is dan het rechtsgoed dat door zijn handeling mogelijkerwijs wordt gekrenkt' (De Jong, 2019: 157). Het bewijs van het aanvaarden van het gevolg is moeilijker. Het veronderstelt namelijk dat aangetoond kan worden wat er in het hoofd van de verdachte is omgegaan. Voor zover de verdachte daarover niet zelf verklaart, kan dit problematisch zijn. De rechtspraak van de Hoge Raad biedt hier evenwel uitkomst. In die gevallen waarin geen verklaring van de verdachte voorhanden is over wat hij ten tijde van zijn handelen dacht, kan het aanvaarden van de gevolgen van gedraging ook worden afgeleid uit die gedragingen zelf: bepaalde gedragingen kunnen naar hun uiterlijke verschijningsvorm worden aangemerkt als zozeer gericht op een bepaald gevolg dat het — behoudens contra-indicaties — niet anders kan zijn dan dat verdachte de aanmerkelijke kans op het desbetreffende gevolg heeft aanvaard.[76] Het gebruik van de formule 'uiterlijke verschijningsvorm' wordt door Arendse omschreven als een methode om tot het bewijs van voorwaardelijk opzet te komen (Arendse, 2020). Zij spreekt van een bewijsvermoeden. Welke gedragingen en omstandigheden naar hun uiterlijke verschijningsvorm duiden op een (bewust) aanvaarden van de gevolgen door de verdachte, is erg afhankelijk van de aard van die gedragingen en de context waarin zij plaats vinden. Arendse noemt een aantal delictsoverschrijdende omstandigheden, waaronder de gewelddadigheid van de gedraging, de volhardendheid van de verdachte, schending van een zorgplicht, en de zwakkere positie van het slachtoffer (Arendse, 2020). Contra-indicaties die

[74] HR 29 mei 2018, *NJ* 2019, 103 m.nt. Wolswijk.
[75] HR 19 maart 2019, *NJ* 2019/150.
[76] HR 25 maart 2003, *NJ* 2003/552, m.nt. Buruma, r.o. 3.6

tegen het afleiden van opzet uit de uiterlijke verschijningsvorm van gedragingen van de verdachte kunnen worden aangevoerd zijn: de verdachte heeft tijdig en uit zichzelf de gedragingen gestaakt of heeft maatregelen genomen om de gevolgen te voorkomen (Arendse, 2020). Deze rechtspraak zou ook dienstbaar kunnen zijn voor het bewijs van (voorwaardelijk) opzet in geval van toepassing van psychisch geweld.

4.5.3 *Inzet van deskundigen*

Voor zover het toepassen van psychisch geweld als een vorm van mishandeling in de zin van art. 300 Sr wordt beschouwd, zal moeten worden bewezen dat als gevolg van de gedragingen van de verdachte de gezondheid van het slachtoffer is benadeeld. In tegenstelling tot fysiek geweld laat psychisch geweld geen direct zichtbare sporen na. Hier zou de inzet van deskundigen dienstig kunnen zijn. Waar bij fysieke mishandeling in toenemende mate forensisch artsen worden ingezet om het letsel te duiden en te verklaren, zou iets soortgelijks kunnen geschieden door de inzet van forensisch psychologen/psychiaters.

Lagere rechtspraak

In de lagere rechtspraak waarin gevallen van psychisch geweld als mishandeling zijn gekwalificeerd, zien we in een aantal gevallen dat ook de inbreng van deskundigen wordt gebruikt teneinde tot een vaststelling van het letsel te komen. Dat varieert van rapportages in het kader van de jeugdbescherming van bijvoorbeeld de Raad voor de Kinderbescherming[77] en de gezinsvoogd[78] tot specifiek voor de strafzaak benoemde deskundigen.[79] In één uitspraak wordt uitdrukkelijk overwogen dat het niet nodig was om een deskundige in te schakelen. Zo overwoog de Rechtbank Zeeland-West-Brabant: 'Dat psychisch letsel in deze zaak niet door een deskundige is vastgesteld doet daaraan niet af. In eerdergenoemde definitie van psychische mishandeling [de rechtbank verwijst naar art. 1.1 van de Jeugdwet] is daarvan reeds sprake als door de geweldshandelingen psychisch letsel kan ontstaan.'[80] Een dergelijke opvatting zou echter van art. 300 Sr een gevaarzettingsdelict maken; de kans op het ontstaan van letsel is dan voldoende. Hoewel dat voor de inzet van jeugdbeschermingsmaatregelen te rechtvaardigen is, is dat voor de toepassing van 300 Sr niet aan de orde. De rechtbank Gelderland maakt evenmin gebruik van expertise van buitenaf; zij komt tot het oordeel dat er sprake is geweest van benadeling van de gezondheid door de verdachte enkel op grond van feiten van algemene bekendheid: 'Het is een feit van algemene bekendheid dat het veelvuldig gebruik van middelen als amfetamine, speed, kristallen, XTC en weed nadelig is voor de gezondheid. Ook is het een feit van algemene bekendheid dat het onthouden van voeding aan personen die bekend zijn met anorexia nervosa ernstige gevolgen kan hebben, zoals het uitvallen van organen en/of het overlijden van de persoon'.[81]

[77] Rechtbank Midden-Nederland 3 mei 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:1786.
[78] Rechtbank Midden- Nederland 28 september 2021, ECLI:NL:RBMNE:2021:4652.
[79] Gerechtshof Den Haag 31 mei 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:1539 en 1540 en Rb Arnhem 4 december 2012, ECLI:NL:RBARN:2012:BY5393.
[80] Rechtbank Zeeland-West-Brabant 20 augustus 2021, ECLI:NL:RBZWB:2021:4242.
[81] Rb Gelderland 27 juni 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:2467.

4.6 Kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd?

In dit hoofdstuk is een aantal juridische aspecten aan de orde gekomen die van belang zijn voor de beantwoording van de vraag of een afzonderlijke strafbaarstelling van psychisch geweld gerechtvaardigd is. Ten einde die afweging te maken is een concept strafbaarstelling geformuleerd, waarin de verschillende elementen zoals genoemd in de consultatienota zijn opgenomen. Die voorlopige strafbaarstelling luidt:

'*Hij die wederrechtelijk stelselmatig ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van een ander, terwijl hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat zijn handelen ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van die ander wordt gestraft met …..*'

In deze afsluitende paragraaf worden de bevindingen tot nu toe kort samengevat.

Wederrechtelijkheidsbeginsel
Het gebruik van psychisch geweld wordt als even – zo niet meer - moreel verwerpelijk beschouwd als fysiek geweld. De gevolgen voor slachtoffers zijn ingrijpend. Die gelijkschakeling van fysieke en geestelijke mishandeling komt ook naar voren in het internationale recht. Zowel op grond van art. 8 EVRM, als op grond van art. 33 van het Verdrag van Istanbul en art. 19 IVRK rust op overheden de plicht om maatregelen te nemen teneinde psychisch geweld te voorkomen. Dat betekent niet dat in alle gevallen ook de inzet van het strafrecht vereist is. Enkel op grond van art. 33 van het Verdrag van Istanbul bestaat er een verplichting voor Nederland om psychisch geweld strafbaar te stellen. Het is echter zeer de vraag of die strafbaarstelling verder moet gaan, dan hetgeen thans reeds strafbaar is op basis van art. 284 en 285 Sr. Art. 33 van het Verdrag van Istanbul heeft enkel betrekking op opzettelijke en ernstige beschadiging van de geestelijke integriteit. Uit art. 33 volgt in ieder geval niet een plicht tot strafbaarstelling van de culpoze variant van psychisch geweld. Hoewel het internationale recht mogelijk niet tot een verdergaande of zelfstandige strafbaarstelling van psychisch geweld noodzaakt, zou desalniettemin kunnen worden besloten tot inzet van het strafrecht ter voorkoming en bestrijding van psychisch geweld. Dat zou de normstelling op dit punt kunnen bevestigen en bekrachtigen.

Coherentiebeginsel
De vraag is echter hoe zich dat verhoudt tot de bestaande strafbaarstellingen.
Overlap met het delict wederrechtelijke vrijheidsberoving is er niet. Voor zover vrijheidsberoving tot stand komt door een vorm van psychische druk, kan dit niet als vrijheidsberoving in de zin van valt art. 282 Sr worden gekwalificeerd. Het artikel gaat vooral over de bescherming van de fysieke vrijheid. Voor mishandeling (art. 300 Sr) geldt op grond van de rechtspraak van de Hoge Raad iets soortgelijks. Ook daar staat de inbreuk op het lichaam en de lichamelijke integriteit centraal. Het moet gaan om een handelen van de dader – en dus niet alleen een gevolg - dat inwerkt, dan wel een uitwerking heeft op het lichaam van het slachtoffer. Met betrekking tot mishandeling laat de lagere rechtspraak echter een beeld zien, waarin dat fysieke element minder op de voorgrond treedt en waardoor er ruimte ontstaat om ook het toepassen van psychisch geweld onder art. 300 Sr te vatten. De gelijkschakeling van benadeling van de gezondheid met mishandeling (art. 300 lid 4 Sr) biedt daartoe de mogelijkheid. De rechtvaardiging voor een meer extensieve interpretatie wordt – in zaken waarin het om geweld jegens kinderen gaat - gevonden in art. 1.1 van de Jeugdwet, waarin kindermishandeling wordt gedefinieerd als fysieke en psychische interactie met de jeugdige die een schadelijke invloed heeft op de fysieke en psychische gezondheid van de

jeugdige. De definitie in art. 1.1 kan als uitvloeisel worden beschouwd van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind. Een soortgelijke extensieve interpretatie voor andere kwetsbare groepen, waaronder vrouwen, zou ook kunnen worden gerechtvaardigd met een beroep op art. 8 EVRM of art. 33 Verdrag van Istanbul. Voor zover een dergelijke extensieve interpretatie in de rechtspraak – en dus uiteindelijk ook door de Hoge Raad - zou worden overgenomen zou een zelfstandige strafbaarstelling van psychisch geweld overbodig zijn. Het zou immers volledig samenvallen met benadeling van de gezondheid in de zin van art. 300 lid 4 Sr.

De drie overige bestaande strafbepalingen – art. 284, 285 en 285b Sr – vertonen allemaal overlap met de voorgestelde strafbepaling van psychisch geweld. Bij het delict dwang (art. 284 Sr) is de overlap met de voorgestelde delictsomschrijving van psychisch geweld bijna volledig. Zij het dat bij dwang alleen de opzettelijke variant is strafbaar gesteld. Bij bedreiging (art. 285 Sr) gaat het eveneens om het uitoefenen van psychische druk, maar dan beperkt tot dreiging met zware geweldsdelicten. Bedreigingen met andere (mogelijk ook niet strafbare) vormen van geweld vallen daar niet onder. Beide delicten beogen de handelingsvrijheid (en autonomie) van het slachtoffer te beschermen. Dat geldt ook voor het delict belaging (art. 285b Sr), maar daar speelt ook de bescherming van de privacy van het slachtoffer een rol. Voor zover de aparte strafbaarstelling van psychisch geweld ook betrekking heeft op geweldshandelingen buiten een persoonlijke relatie, zal die wat dat betreft in belangrijke mate samenvallen met de delictsomschrijving van art. 285b Sr.

Introductie van een zelfstandige strafbaarstelling van psychisch geweld zou een nieuwe doordenking van de verhouding tussen de verschillende delicten in titel XVIII 'Misdrijven tegen de persoonlijke vrijheid' vereisen, met name ten aanzien van het te beschermen rechtsgoed. Reeds nu lijkt daar enige overlap te bestaan en die situatie zal zeker niet verbeteren indien aan die titel of elders in het wetboek een nieuw delict wordt toegevoegd.

Het subsidiariteitsbeginsel
Met betrekking tot de vraag of er mogelijk minder vergaande middelen dan de inzet van het strafrecht beschikbaar zijn om psychisch geweld te voorkomen, is gewezen op de mogelijkheid van het tijdelijk huisverbod op grond van art. 2 van de gelijknamige wet. In het bij die wet behorende besluit wordt een groot aantal risicofactoren genoemd die zouden kunnen duiden op het bestaan van ernstig en onmiddellijk gevaar voor de veiligheid van huisgenoten, dan wel een ernstig vermoeden dat een dergelijk gevaar dreigt. In deze risicofactoren zijn bijna alle, zo niet alle, vormen van psychisch geweld opgenomen. Dat feitelijk niet of bijna nooit met een tijdelijk huisverbod wordt opgetreden tegen psychisch geweld lijkt te maken te hebben met de interpretatie van die wet in de praktijk. Ook de korte duur van het verbod zou een mogelijke reden kunnen zijn.

Het effectiviteitsbeginsel
Als laatste is in dit hoofdstuk aandacht geweest voor mogelijke knelpunten op het gebied van het bewijs van psychisch geweld. Immers, als op voorhand duidelijk zou zijn dat handhaving van het verbod geen effect zou sorteren omdat men niet tot een veroordeling zou kunnen komen, dan zou dit tegen een aparte strafbaarstelling spreken. Mogelijke bewijsproblemen ontstaan bij de toepassing van het bewijsminimum ex art. 342 lid Sv. Veelal zal psychisch geweld zich afspelen 'achter de voordeur' of in ieder geval in een setting - online of in de publieke ruimte - waar geen andere getuigen aanwezig zijn. In feite is deze situatie niet anders dan bij tal van andere misdrijven, denk bijvoorbeeld aan zedendelicten. Dat geldt ook voor het bewijs van opzet bij de dader. Ook dat lijkt problematisch. Maar met het gebruik van

feiten van algemene bekendheid en bewijsvermoedens zoals die thans in de rechtspraak van de Hoge Raad zijn geaccepteerd, lijken deze bewijsproblemen niet onoverkomelijk. Voor zover op basis van het huidige art. 300 Sr psychisch geweld zou worden vervolgd en berecht zal wel het psychisch letsel alsmede de oorzaak daarvan moeten worden vastgesteld. Het inschakelen van een deskundige – een psychologische evenknie van de forensisch arts – lijkt dan gewenst.

Het legaliteitsbeginsel
Tot slot nog aandacht voor een ander niet eerdergenoemd aspect: het legaliteitsbeginsel. De voorgestelde strafbepaling is uitermate vaag: de gedragingen die leiden tot een inbreuk zijn niet nader omschreven en ook het begrip 'geestelijke integriteit' is vrij onbepaald. Dit roept de vraag op in hoeverre dit in overeenstemming is met het in het strafrechtelijk legaliteitsbeginsel vervatte lex certa-beginsel. Kritiek van gelijke aard ten aanzien van het huidige art. 285b Sr (belaging) leidde niet tot aanpassing, maar dat neemt niet weg dat die kritiek toch serieus moet worden genomen. De Hoge Raad hanteert op het punt van het lex certa-beginsel een vrij milde maatstaf (Nan, 2019) en lijkt een bepaling niet snel in strijd te achten met het bepaaldheidsgebod.[82]

Gerechtvaardigd?
Al met al zou kunnen worden geconcludeerd dat een zelfstandige strafbaarstelling niet noodzakelijk is op grond van internationale verplichtingen, maar mogelijk wel gewenst om het onderliggende rechtsgoed, 'de geestelijke integriteit', nadrukkelijker te beschermen. Bescherming van de geestelijke integriteit zou echter ook onder mishandeling (art. 300 Sr) vervat kunnen worden. Art. 300 Sr kan in het licht van art. 8 EVRM, art. 33 van het Verdrag van Istanbul en/of art. 19 van het IVRK wel degelijk ruimer worden uitgelegd.
Tegen een aparte strafbaarstelling pleit bovendien dat die strafbepaling in belangrijke mate overlap zou vertonen met art. 284 (dwang) en deels met art. 285 en 285b Sr. Ook de samenloop met de inzet van het bestuurlijke huisverbod springt in het oog. De vaagheid van de voorlopig geformuleerde strafbepaling roept eveneens vragen op. Hoewel het bewijs in zaken waarin psychisch geweld wordt tenlastegelegd niet makkelijk te leveren zal zijn, lijkt dat niet een op voorhand onoverkomelijke hindernis.

[82] HR 2 april 1985, ECLI:NL:HR:1985:AB7967, r.o. 6.3, *NJ* 1985/796; HR 28 mei 2002, ECLI:NL:HR:2002:AE1490, r.o. 4.6, *NJ* 2002/483; HR 20 oktober 1998, ECLI:NL:HR:1998:ZD1257, r.o. 6.5, *NJ* 1999/48; HR 31 oktober 2000, ECLI:NL:HR:2000:AA7954, r.o. 3.4, *NJ* 2001/14, HR 1 september 1998, ECLI:NL:HR:1998:ZD1270, r.o. 5.1, *NJ* 1999/61; HR 28 maart 2006, ECLI:NL:PHR:2006:AV1613, r.o. 3.6, *NJ* 2006/237.

5 Wat zeggen de respondenten?

In hoofdstuk 2 is uitgelegd dat in totaal drie online groepsinterviews en enkele individuele interviews zijn gehouden. In dit hoofdstuk wordt verslag uitgebracht van de resultaten van die gesprekken. In de eerste paragraaf komen professionals uit de hulpverlening en van de politie aan het woord. In de tweede paragraaf komen ervaringsdeskundigen aan bod en tot slot spreken juristen zich uit. In de eerste bijlage bij dit rapport is een overzicht van namen en functies van de respondenten bijgevoegd.

Ter introductie werd elk (groeps-)interview met de volgende korte uitleg gestart: 'Naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer is vanuit het Ministerie van Justitie en Veiligheid de vraag gekomen om een onderzoek te doen naar een strafbaarstelling van psychisch geweld. Wat zijn de voor- en nadelen van een dergelijke strafbaarstelling, op juridisch, maar ook op sociaalwetenschappelijk vlak? Naast literatuuronderzoek willen we dat in kaart brengen door middel van groepsinterviews met professionals uit de veiligheidszorg, ervaringsdeskundigen en juridisch specialisten.' Hoewel alle in hoofdstuk 2 genoemde onderzoeksvragen tijdens de drie gesprekken zijn aangestipt, zijn in elk gesprek door de specifieke achtergronden van de respondenten toch specifieke accenten gelegd. Omwille van de vergelijkbaarheid is elke volgende paragraaf onderverdeeld in een subparagraaf met juridische vragen en een met sociaalwetenschappelijke vragen. In de eerste subparagraaf wordt ingegaan op de in het tweede hoofdstuk van dit rapport beschreven onderzoeksvragen omtrent actuele mogelijkheden om psychisch geweld te vervolgen en aan de rechtvaardiging van een aparte strafbaarstelling. In de tweede subparagraaf wordt ingezoomd op aangiftebereidheid en wordt ingegaan op verwachtingen ten aanzien van een aparte strafbaarstelling in het algemeen en in het bijzonder bij slachtoffers.

5.1 Professionals aan het woord

5.1.1 Juridische vragen

Actuele mogelijkheden om psychisch geweld te vervolgen
In het eerste deel van het groepsinterview is ingegaan op de vraag welke mogelijkheden er nu al zijn om psychisch geweld vervolgen en of een aparte strafbaarstelling vanuit juridisch perspectief te rechtvaardigen is. Aangezien de respondenten geen juridische achtergrond hadden, bleken deze vragen voor hen relatief moeilijk te beantwoorden. De vertegenwoordigers van de politie hadden echter wel zo hun gedachten bij actuele mogelijkheden voor de vervolging van psychisch geweld. Bij een aantal reeds bekende delicten zit een psychische component. In dit verband kan onder meer gedacht worden aan belaging, wederrechtelijke vrijheidsberoving, of het hacken van telefoons of andere apparatuur om iemand te kunnen controleren.

Vanuit de politieorganisatie wordt aangegeven dat uitsluitend psychisch geweld lastig te vervolgen is. Dit heeft met name te maken met de bewijsvoering. Het aantonen van psychisch geweld is ingewikkeld, omdat er geen zichtbaar letsel is. Op dit moment is er al wel de mogelijkheid om psychisch geweld te kunnen vervolgen, omdat onder mishandeling ook psychische mishandeling valt. Maar de vraag is dan hoe dit herkend en bewezen kan worden.

Dat herkennen is om verschillende redenen niet zo eenvoudig. Om psychisch geweld vast te kunnen stellen, moet je eerst weten wat het is. De respondenten noemen verschillende voorbeelden van uitingsvormen van psychisch geweld die niet direct op de actuele wetgeving zijn terug te voeren: vernedering, onderdrukking, kleineren, treiteren, isolatie, sociaal leven ontnemen, uitschelden, de mogelijkheid ontnemen om zich te ontwikkelen en het internaliseren van een negatief zelfbeeld. Zij geven ook aan dat het vaak om een patroon gaat, dat het geweld een structureel karakter kent. Valt dat allemaal in de wet te vangen? In dit gesprek richt de bespreking van psychisch geweld zich vooral op de context van gezin, familie, intieme relaties en ex-partners.

Belangrijk bij herkenning is om hierin ook op te trekken met relevante ketenpartners. Het is met andere woorden geen zaak van de politie of Veilig Thuis alleen. Het gaat er om het psychisch geweld gezamenlijk te herkennen en de mogelijkheden voor vervolging en hulpverlening te kennen. Essentieel zijn een goede vastlegging en concrete afspraken over wat in een specifieke situatie een ieder te doen staat. Dat hoeft dus zoals gezegd niet alleen een appel op het strafrecht te zijn, hulpverlening komt dan uiteraard ook in beeld. Kortom, het is belangrijk dat samenwerkende partners allemaal in staat zijn psychisch geweld te herkennen. Een andere reden die herkenning lastig maakt is de culturele component. In verschillende culturele contexten kan psychische druk en geweld anders tot uiting komen. Verschil in genderopvatting is daarop mede van invloed. Met name de hulpverleners benadrukken dat bij psychisch geweld wellicht ook subjectieve beleving een rol speelt. Waar de grens ligt tussen wat wel en niet mag is vaak subjectief, de norm ligt voor iedereen anders. Bovendien is er bij psychisch geweld vaak sprake van een patroon, men heeft het vaak zelf niet eens door dat dit niet klopt. Omdat de beleving subjectief is, is het de vraag of het dan aan een rechter is om te oordelen wat wel en niet mag. De hulpverlening heeft hier vooral een rol om slachtoffers te leren om hun grenzen aan te geven. De sociale professionals geven daarnaast aan dat bij psychisch geweld het bieden van goede zorg en de juiste hulp vooral belangrijk is en dat de prioriteit niet bij een aparte strafbaarstelling ligt. De respondenten zeggen overigens tevreden te zijn over de actuele samenwerking tussen politie en hulpverlening, maar zij nemen wel waar dat er een verschil in waarneming is: psychisch geweld en de effecten daarvan komen vaak pas in beeld als het slachtoffer al enige tijd in de opvang zit en de eerste schok voorbij is. Bij de politie komt het slachtoffer vaak in beeld als er direct iets aan de hand is, als de situatie acuut is. Veilig Thuis speelt een belangrijke rol bij het combineren van die verschillende signalen en het maken van een goede beoordeling van de veiligheid.

De respondenten geven in het gesprek een aantal malen aan dat psychisch geweld dikwijls gepaard gaat met ander (fysiek) geweld. Dan ‘lift’ het psychisch geweld als het ware ‘mee’. Wat in de intieme sfeer vaak lastig blijft is dat het om 1-op-1 situaties gaat. Dan is het per definitie lastig om tot een bewijs te komen. Maar hoe bewijs je psychisch geweld? Fysiek letsel kan door een forensisch arts onderzocht worden. De respondenten opperen het idee dat het interessant is om te onderzoeken of er experts zijn die feitelijk zouden kunnen vaststellen of er sprake is van psychisch geweld is. Als kanttekening hierbij wordt gemaakt dat het waarschijnlijk om duizenden gevallen op jaarbasis gaat. Ook al zou die expertise er zijn, dan kost een dergelijk traject veel tijd en geld. Worden die middelen dan ook vrijgemaakt?

Een aantal malen wordt in het gesprek teruggekomen op de vraag of psychisch en fysiek geweld altijd samengaan, of psychisch geweld bijvoorbeeld een voorloper is van fysiek geweld. In de operationele politiepraktijk blijkt psychisch en fysiek geweld inderdaad vaak samen te worden waargenomen bij eergerelateerd en huiselijk geweld. Ook in de opvang ziet

men dat psychisch geweld meestal samengaat met fysiek geweld. Er zijn bij de respondenten weinig casussen in beeld waar alleen psychisch geweld speelt. In de strafrechtketen komt het voor dat er, naast allerlei psychisch geweld, ook een fysieke component is en dat ervoor wordt gekozen om die te vervolgen, omdat dat het makkelijkst is. Slachtoffers zouden dat kunnen opvatten als een miskenning van het leed dat hen is aangedaan.

Rechtvaardigingsgronden voor een aparte strafbaarstelling
Voordat in het gesprek wordt ingegaan op rechtvaardigheidsgronden van een aparte strafbaarstelling, wordt eerst ingegaan op redenen hiervoor. In feit zijn er twee redenen om de wet te veranderen: codificatie – in de wetgeving wordt bevestigd wat de norm is – en modificatie – in de wetgeving wordt aangegeven in welke richting men wil dat de samenleving zich beweegt. De indruk bestaat dat het bij voorstanders van een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld vooral om codificatie gaat: psychisch geweld hoort niet. De respondenten kunnen zich goed voorstellen dat de gevolgen van psychisch geweld niet onderdoen voor die van fysiek geweld of wellicht zelfs nog erger kunnen zijn. Het leven in angst heeft grote impact. Juist erkenning hiervan zou bijdragen aan de hulp aan slachtoffers. Een aparte strafbaarstelling kan dan bijdragen aan die erkenning, maar het is de vraag of dat nodig is.

De respondenten geven aan dat een aparte strafbaarstelling niet als enige optie in de aanpak van psychisch geweld gezien moet worden. Ook een waarschuwing aan het adres van de dader kan al helpen, waarbij aangegeven kan worden dat het niet door de beugel kan wat de dader doet. Hier zijn al goede ervaringen mee in de aanpak van stalking. Meerdere malen is in het gesprek naar voren gebracht dat naast het strafrecht toch vooral een prominente rol voor hulpverlening is weggelegd. In dit verband is ook opgemerkt dat het in het kader van hulpverlening juist belangrijk is om slachtoffers en daders te leren grenzen te stellen. Enkele respondenten uit de hulpverlening geven aan dat een aparte strafbaarstelling er dan in sommige gevallen ook toe zou kunnen bijdragen dat het slachtoffer niet de eigen verantwoordelijkheid neemt om de eigen grenzen te leren kennen en aan te geven dat het geweld moet stoppen, zelf bij te dragen aan de verandering van de relatiedynamiek en eventueel uit de relatie te stappen. Dan zou een aparte strafbaarstelling dus een negatieve uitwerking kunnen hebben.

In het kader van modificatie kan wellicht gesteld worden dat een aparte strafbaarstelling er toe kan leiden dat de politie beter opgeleid wordt op het gebied van psychisch geweld en dat daardoor het strafrecht ook beter ingezet kan worden als slachtoffers zich bij de politie melden. Maar de aanpak en wat de politie kan waarmaken in de praktijk, ligt veel genuanceerder. Voorstanders van een aparte strafbaarstelling lijken te overschatten wat het justitiële systeem kan doen. De politie kan veiligheid bieden, maar dat is altijd kortdurend, ook vanwege onderbezetting en gebrek aan middelen. Daarnaast is het bewijzen van psychisch geweld lastig. Iets strafbaar stellen zorgt er zeker niet voor dat dan alles goed komt. Er moet kortom voor opgepast worden dat het gaat om een symbolische wetgeving, omdat dit verwachtingen kan scheppen voor slachtoffers die niet waargemaakt kunnen worden.

5.1.2 Sociaalwetenschappelijke vragen

Aangiftebereidheid
Bij aangiftebereidheid spelen twee facetten een belangrijke rol: in de eerste plaats de mate van ontvankelijkheid van professionals om psychisch geweld te (h)erkennen en daarmee om

te gaan en in de tweede plaats gaat het om de slachtoffers zelf. Over de rol van professionals werden verschillende opmerkingen gemaakt. Hiervoor is al het een en ander gezegd over problemen bij het herkennen van psychisch geweld. De respondenten geven aan dat er behoefte is aan een definiëring of een afbakening om professionals in de veiligheidszorg te kunnen helpen. Indien er aangifte wordt gedaan, dan moet de dienstdoende politieambtenaar het psychisch geweld wel (her)kennen om te kunnen doorverwijzen naar de juiste professionele hulpverlening. Hetzelfde geldt ook voor professionals bij Veilig Thuis die vragen krijgen van slachtoffers of andere betrokkenen. Professionals moeten niet alleen weten wat psychisch geweld is, ze moeten ook erkennen dat dat een probleem is. Erkenning blijkt onder meer uit het geven van goede uitleg aan slachtoffers en andere betrokkenen over hoe instanties te werk gaan en ook over belangrijke kwesties als problemen bij bewijsvoering. Of het nu wel of niet tot een aangifte komt, slachtoffers moeten het gevoel hebben dat ze serieus worden genomen. Dat (h)erkennen van psychisch geweld zou geen specialisme moeten zijn, dat zou breed door professionals in de veiligheidszorg gedaan moeten kunnen worden.

Wat betreft de slachtofferkant zijn door de respondenten verschillende observaties gedaan. Er is ook al het een en ander gezegd over het naast elkaar voorkomen van fysiek en psychisch geweld. De professionals uit de hulpverlening geven in dit verband aan dat de behoefte om psychisch geweld te erkennen groter wordt als de fysieke veiligheid geregeld is. Eerst moet de fysieke veiligheid op orde zijn, voordat er ruimte ontstaat om psychisch geweld te herkennen, erkennen en eventueel aangifte te doen. Verder is ook gesproken over specifieke groepen slachtoffers. Bij de geweldsproblematiek komen veel vrouwen in beeld, maar er mag niet vergeten worden dat ook andere genders slachtoffer kunnen worden. Zowel bij de politie als bij de hulpverlening wordt onderkend dat het claimen van slachtofferschap door mannen moeilijker ligt dan bij vrouwen. Dat is al zo bij fysiek geweld in relationeel verband, maar is bij psychisch geweld wellicht nog moeilijker. Wordt slachtofferschap bij mannen door professionals tijdig herkend? Zijn mannen ook genegen om hulp te zoeken? Verder is nog een opmerking gemaakt over slachtoffers met een migratieachtergrond. In een aantal landen van herkomst bestaat wetgeving die haaks staat op de Nederlandse (juridische) normen over gendergelijkheid. Naar Nederlandse maatstaven kan hier ook sprake zijn van psychisch geweld. De vraag is dan hoe betrokkenen een en ander zelf ervaren en hier te lande daadwerkelijk in contact treden met de politie of haar partners in de veiligheidszorg. Het kan dus voorkomen dat slachtoffers zelf niet beseffen dat ze slachtoffer zijn van psychisch geweld. Op het gebied van huiselijk geweld en kindermishandeling wordt ook wel gesproken over intergenerationele overdracht. Dat betekent dat een gewelddadig gedragspatroon van de ene generatie op de andere wordt overgedragen. Wie met bepaald gedrag in zijn of haar omgeving opgroeit denkt wellicht dat dat zo hoort of heeft dermate weinig andere contacten, dat het moeilijk wordt om tot het besef te komen dat een aangifte en/of het zoeken van hulp op zijn plaats is. Naast een eventueel gebrekkig besef van slachtofferschap kunnen ook gevoelens van schaamte slachtoffers beletten om naar buiten te treden en politie en/of hulpverlening te benaderen. Ook mag angst als beletsel niet vergeten worden. Denk in dit verband bijvoorbeeld aan stellen die in een complexe scheiding verwikkeld zijn: de angst kan dan spelen om het gezag over of het contact met het kind of kinderen te verliezen.

Verwachtingen van slachtoffers ten aanzien van een aparte strafbaarstelling
De respondenten geven aan dat de slachtoffers die zij spreken, vaak niet bezig zijn met juridische vraagstukken als het wel of niet opnemen van een aparte strafbaarstelling, ze willen veiligheid en de juiste hulp aangeboden krijgen. Men is niet direct geholpen met een aparte strafbaarstelling. Die aparte strafbaarstelling kan bovendien verwachtingen creëren,

die niet waargemaakt kunnen worden door een gebrek aan bewijs of capaciteit om de zaken te behandelen. Dat kan dan weer contraproductief werken. Mocht het tot een aparte strafbaarstelling komen, dan is het bovendien belangrijk om ook rekening te houden met de internationale context. Zojuist werd al gewag gemaakt van verschillende culturele opvattingen die doorwerken in de uiting van psychisch geweld. Bij een aparte strafbaarstelling is het ook belangrijk te beseffen dat in andere landen waar slachtoffers en plegers van dit geweld een band mee hebben, wellicht andere (juridische) noties leven over deze specifieke vorm van geweld. Dat is op zich geen reden om een aparte strafbaarstelling achterwege te laten. Dit besef draagt in de praktijk wel bij aan verdere complexiteit van te behandelen casuïstiek.

De verwachting is dat een aparte strafbaarstelling niet automatisch zal leiden tot meer vraag naar opvang. Uitsluitend de aanwezigheid van psychisch geweld is in de instellingen waaraan de respondenten verbonden zijn geen indicatie voor opvang. Een aparte strafbaarstelling kan wel de bewustwording van slachtofferschap doen toenemen en daardoor het beroep op andere hulp vergroten.

5.2 Ervaringsdeskundigen aan het woord

5.2.1 Juridische vragen

Actuele mogelijkheden om psychisch geweld te vervolgen
Bij de vraag naar actuele mogelijkheden om psychisch geweld aan te pakken is ook bij de ervaringsdeskundigen stil gestaan bij de vraag wat zij onder psychisch geweld verstaan. Twee respondenten spreken in plaats van psychisch geweld liever over narcistische mishandeling, omdat zij te maken hebben gehad met een dader die een narcistische persoonlijkheidsstoornis heeft. Het beeld dat zij beschrijven komt overeen met wat in paragraaf 3.2 is beschreven als ‘coercive control’ en ‘intimate terrorism’. In dit gesprek is net als in de interviews met professionals vooral uitgegaan van psychisch geweld in relaties met (ex-)partners, gezin en familie. Het ging hierbij niet alleen om casuïstiek die geclassificeerd kan worden als een vorm van huiselijk geweld, ook mensenhandel kwam in beeld.

Opvallend is dat op de vraag hoe psychisch geweld nu vervolgd kan worden, de respondenten vooral uitvoerig vertellen dat het voordat het tot een vervolging kan komen, slachtoffers eerst zelf dienen te beseffen dat zij slachtoffer zijn. Alle respondenten geven aan dat zij in eerste instantie niet in de gaten hadden dat wat hen gebeurde onder de noemer psychisch geweld valt. Dat heeft in veel gevallen vele jaren geduurd. Zij kwamen er achter dat er iets niet klopte omdat zij daarop werden gewezen door iemand uit hun sociale netwerk, door een professional of doordat zij zelf tot dit inzicht kwamen. Eén respondent kwam zelf tot inzicht dat haar situatie niet klopte, maar zij was zo afhankelijk van de dader, dat zij het geweld niet zelf kon stoppen. Alle deelnemers aan het groepsinterview hebben in het verleden ook ervaring gehad met geweld in de huiselijk sfeer. Het lijkt er op dat, doordat er als kind al niet is aangeleerd om grenzen te stellen, dat in het vervolg van het leven ook moeilijker wordt. Psychisch geweld wordt dan wellicht later herkend, omdat een slachtoffer het vanuit het verleden ‘normaal’ vindt wat er gebeurt. Voor geweldservaringen uit iemands jeugd wordt het hele verdere leven een hoge prijs betaald. Dit onderstreept waarom het zo belangrijk is om tijdig hulp te zoeken bij dit soort geweld. Ook het hebben van schuld- en schaamtegevoel zorgt ervoor dat het lang duurt voordat men hulp gaat zoeken. Aangegeven wordt dat het

van belang is dat het slachtoffer een professional treft, hetzij een hulpverlener, hetzij iemand bij de politie, die het psychisch geweld herkent en adequaat handelt.

Rechtvaardigingsgronden voor een aparte strafbaarstelling
Een aparte strafbaarstelling zou vooral helpen om bewustzijn van het bestaan van psychisch geweld te creëren bij politie en hulpverlening. Een aparte strafbaarstelling is daarmee vooral een enorme steun voor slachtoffers. Verwacht wordt niet dat door een aparte strafbaarstelling een dader die veroordeeld wordt opeens een ander mens wordt. De narcistische persoonlijkheid indachtig merken enkele respondenten op dat persoonlijkheidskenmerken natuurlijk niet veranderen door een aparte strafbaarstelling. Bij een expliciete strafbaarstelling gaat het de respondenten niet om straf voor de pleger, om vergelding richting de dader, maar om het kunnen krijgen van goede hulpverlening en bescherming.

5.2.2 *Sociaalwetenschappelijke vragen*

Aangiftebereidheid
Bij het bespreken van de aangiftebereidheid hebben de respondenten niet alleen gesproken over politiecontact maar daarnaast ook over hun ervaring met hulpverleners. Omdat er een relatie is tussen hun uitspraken over de hulpverlening en verwachtingen ten aanzien van de politie in het algemeen en de aangiftebereidheid in het bijzonder, wordt hier eerst aandacht besteed aan de ervaringen met de hulpverlening. De respondenten geven aan dat hulpverleners nauwelijks kennis hebben over psychisch geweld, waardoor het vaak niet goed herkend wordt. Geweld achter de voordeur wordt altijd geassocieerd met fysiek geweld; psychisch geweld en narcistisch misbruik wordt niet gezien. Noodzaak is volgens de respondenten echt dat hulpverleners training krijgen op dit gebied. Het is daarin belangrijk dat er voorbeelden gegeven worden van wat psychisch geweld is. Dat zal leiden tot meer herkenning en erkenning, pas dan kan de volgende stap, goede hulpverlening, plaatsvinden. Wat hulpverlening vaak bemoeilijkt is, dat het lastig is om het psychische geweld te bewijzen, omdat het vaak plaatsvindt in 1-op-1 situaties en geen fysieke sporen nalaat. Een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld zou betekenen dat de hulpverlening zich niet meer bezig hoeft te houden met het bewijsstuk. Dat kunnen zij overlaten aan politie en het openbaar ministerie, zodat zij zich dan alleen nog hoeven te richten op hun kerntaak: hulpverlening. Bij gebrekkige hulpverlening speelt ook mee, dat de hulpverlener de situatie vaak probeert op te lossen, op basis van gelijkwaardigheid, zonder een kant te kiezen. Daardoor voelen slachtoffers zich niet altijd gesteund. Als er een aparte strafbaarstelling komt, dan kan het stuk van bewijs, hoor en wederhoor bij politie en OM gelegd worden en hoeft de hulpverlening zich niet meer bezig te houden met oplossen, maar alleen nog met het bieden van veiligheid. Dat is het belangrijkste, maar gebeurt nu veel te weinig. Net als de professionals beamen de ervaringsdeskundigen dat een goede samenwerking tussen politie en hulpverlening essentieel is. Maar waar de politie hamert op zaken als waarheidsvinding en bewijsbaarheid, zegt de hulpverlening daar niet aan te doen. Enerzijds is dat te begrijpen vanuit de verschillende taken van politie en hulpverlening, anderzijds kunnen slachtoffers ook het gevoel krijgen dat ze tussen wal en schip vallen.

De respondenten geven aan dat zij, naast een gebrek aan herkenning en erkenning, ook ongemakkelijkheid bij hulpverlening en politie ervaren. Die ongemakkelijkheid lijkt voort te komen uit onkunde en onbegrip, maar ook uit angst. In dit verband doen de respondenten een interessante observatie. Vaak speelt bij huiselijk geweld, kindermishandeling en ook psychisch geweld het sociale klasse element een rol. Ook binnen de hulpverlening leeft het

idee dat dit soort geweld vooral voorkomt bij lager opgeleiden. Het is belangrijk dat de hulpverlening zich ervan bewust is, dat psychisch en fysiek geweld in alle lagen van de bevolking voorkomt, dat er allerlei type daders zijn. Hulpverleners kunnen dan ook geconfronteerd worden met en bevreesd zijn voor welbespraakte en assertieve daders die soms zelf de slachtofferrol aannemen of dreigen met juridische stappen. Dit kan leiden tot een vertroebeld beeld bij de hulpverlening.

Randvoorwaarde om tot aangifte bereid te zijn is dus het kunnen rekenen op ter zake deskundige professionals die dit geweld (h)erkennen. Over problemen rond bewijsvoering lijken de ervaringsdeskundigen iets optimistischer te zijn dan de professionals. Juridisch gezien is het lastig om psychisch geweld te bewijzen, omdat vaak het gebeurt in een 1-op-1 situatie in de huiselijke sfeer en er geen fysieke sporen zijn. Toch is er vaak wel een patroon in te herkennen door een daarvoor getrainde professional. Vaak is er namelijk sprake van het bovenmatig controleren en isoleren van slachtoffers. Ook worden ouderverstoting en stalking als voorbeeld genoemd en langslepende rechtszaken bij bijvoorbeeld complexe scheidingen, die als een ware uitputtingsslag worden ervaren. Eén van de respondenten geeft aan dat in de bewijsvoering bijvoorbeeld de sociale omgeving van het slachtoffer betrokken kan worden: wat hebben vrienden en familie gemerkt van het geweld? Dit levert uiteraard niet altijd een objectief beeld op. In bijvoorbeeld Engeland en Ierland is psychisch geweld al wel zelfstandig strafbaar gesteld. Het is interessant te kijken hoe de bewijsvoering hier geregeld is.

Het risico bestaat dat slachtoffers teleurgesteld raken als er bij een expliciete strafbaarstelling geen bewijs kan worden gevonden. Belangrijk is daarom dat slachtoffers bij melding direct serieus genomen worden. In Ierland zijn daarvoor bijvoorbeeld speciaal getrainde professionals die bij een melding van psychisch geweld weten waar ze op moeten letten.

Verwachtingen van slachtoffers ten aanzien van een aparte strafbaarstelling
Stel dat psychisch geweld strafbaar wordt gesteld, wat gaat er dan veranderen?
Allereerst wordt aangegeven dat een aparte strafbaarstelling alleen niet voldoende is. Via strafrecht moeten ook andere maatregelen genomen kunnen worden, zoals een contactverbod of gedwongen behandeling. Alle respondenten geven aan dat het hen bij een aparte strafbaarstelling niet zozeer gaat om het straffen van de dader, maar meer om de erkenning van het psychisch geweld en om de mogelijkheid om toegang te krijgen tot adequate hulpverlening en bescherming. Een aparte strafbaarstelling maakt het in de veiligheidszorg makkelijker om veiligheidsmaatregelen te treffen voor de betrokkenen. Ook zou een expliciete strafbaarstelling ervoor zorgen dat in de sociale omgeving van het slachtoffer duidelijk wordt wat er aan de hand is en wat de oorzaak van de problemen is.

5.3 Juristen aan het woord

5.3.1 Juridische vragen

Actuele mogelijkheden om psychisch geweld te vervolgen
Onder veel strafbaarstellingen – denk bijvoorbeeld aan belaging, dwang, mishandeling waar het soms nu al onder wordt gebracht of vrijheidsberoving –, kan ook nu al psychisch geweld worden geschaard. Maken we afdoende gebruik van deze mogelijkheden?
Of daarvan gebruik wordt gemaakt, is afhankelijk van de kennis van de juristen bij wie een dergelijke zaak binnenkomt en in hoeverre zij gewend zijn om breder te denken. Er wordt erg incidentgericht gewerkt binnen politie en justitie. Dit wordt waarschijnlijk ook ingegeven door

capaciteitsproblemen en daarmee gepaard gaand gebrek aan kennis, opleiding en reflectie. Vanuit de advocatuur wordt aangegeven dat bij gebrek aan een zelfstandige strafbaarstelling psychisch geweld en de daaruit voortvloeiende schade veelal wordt gebruikt om de vordering tot immateriële schadevergoeding van de benadeelde partij nader te onderbouwen. Dat is overigens alleen mogelijk als voor een ander strafbaar feit wel vervolgd wordt.
Bij kindermishandeling wordt wel al meer gebruik gemaakt van de al bestaande strafbaarstellingen, daar wordt aan de zijde van het OM en de politie veel in geïnvesteerd. Er wordt gekeken hoe psychische kindermishandeling geschaard kan worden onder artikel 300 Sr en de benadeling van de gezondheid in de zin van lid 4. Onder benadeling van de gezondheid valt immers ook de geestelijke gezondheid.

Artikel 300 Sr verdient extra aandacht. In enkele strafzaken waarin jeugdigen het slachtoffer waren, is psychische mishandeling onder art. 300 Sr gebracht. Bij volwassenen zou gekeken kunnen worden of dit ook mogelijk is. Bij artikel 300 Sr moet aangetoond kunnen worden dat er daadwerkelijk psychisch letsel is. Heel veel vormen van psychisch geweld, zoals structureel kleineren, zaken verbieden, vallen daar niet onder. Daar zou de meerwaarde van een aparte strafbaarstelling kunnen liggen. Duidelijk moet dan wel zijn dat het om structureel psychisch geweld gaat en dat volstrekt duidelijk is wat verwijtbaar gedrag is. Bovendien moet een causaal verband aangetoond kunnen worden: het gedrag van de één leidt tot psychische schade bij de ander. Bijkomende vraag is dan wel: is er daadwerkelijk sprake van opzet?

Rechtvaardigingsgronden voor een aparte strafbaarstelling
Erkend wordt wel dat het belangrijk is om naar psychisch geweld te kijken, omdat het waarschijnlijk wijder verbreid is dan fysiek geweld - het zit in ieder andere vorm van geweld - en grote schade kan veroorzaken. Dat wordt volgens het openbaar ministerie en het College voor de Rechten van de Mens ook bevestigd in onder andere het Verdrag van Istanbul, waarin geweld tegen vrouwen ook psychisch geweld omvat. Psychisch geweld is geen marginaal probleem en het heeft grote consequenties. Maar wat is dan wijsheid? Wel of niet een aparte strafbaarstelling? Hoewel de rechters in het gezelschap oproepen om beslist ook onderzoek te verrichten naar leemtes in de actuele wet die meer ruimte bieden dan tot op heden gebruikt om ook psychisch geweld te kunnen vervolgen, is tijdens de gesprekken ook uitvoerig ingegaan op rechtvaardigingsgronden voor een aparte strafbaarstelling en de manier waarop een dergelijke strafbaarstelling er uit zou kunnen zien. Een genoemd voordeel van de expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld is, dat rechters minder hoeven te 'knutselen', zoals dat wordt genoemd door één van de deelnemende rechters. Om psychisch geweld toch te kunnen veroordelen worden nu wel eens constructies bedacht, zoals het 'plakken' van psychisch aan fysiek geweld, waarbij dat begrip wat opgerekt wordt. Omdat dat op kleine schaal gebeurt, is dat niet erg, maar voor slachtoffer én dader is dan wel onduidelijk wat er wel en niet mag. Een expliciete strafbaarstelling kan die onduidelijkheid wegnemen. Duidelijk moet zijn wat er precies strafbaar is, zowel voor de verdachte als voor het slachtoffer, om te hoog gespannen verwachtingen te voorkomen.

Als nadeel wordt aangegeven dat effectuering van de strafbaarstelling lastig wordt door te verwachten bewijsproblemen. Ook het bepalen van de strafmaat acht een van de rechters moeilijk. Bij psychisch geweld lijken er ook andere middelen dan het strafrecht te kunnen worden ingezet. Voorkomen moet worden dat het symboolwetgeving wordt. Al met al komt het erop neer dat er vormen van psychisch geweld zijn die niet onder een strafbepaling vallen. Moet hiervoor het strafrecht wel ingezet worden of kan er beter gebruik gemaakt worden van andere middelen? Aangegeven wordt dat het strafrecht alleen ingezet moet worden als *ultimum remedium*, als alle andere middelen zijn uitgeput of niet voor de hand

liggen. Een expliciete strafbaarstelling kan echter ook leiden tot het codificeren van maatschappelijke tendensen, tot normstelling. De respondenten vinden het vooral belangrijk dat de hulpverlening en de samenwerking tussen professionals bij de aanpak van psychisch geweld goed op orde is. Er zijn bij dit soort geweld tal van andere middelen om in te zetten dan het strafrecht, maar juist in het sociale domein is men sterk afhankelijk van vrijwilligheid – het accepteren van hulp kan immers niet zomaar afgedwongen worden – dat zorgt voor veel beperkingen. Hier kan het strafrecht zeker een mogelijkheid bieden, om iemand te verplichten deel te nemen aan hulpverlening.

Stel dat er een aparte strafbaarstelling zou komen, welke elementen zouden al dan niet in die strafbepaling moeten worden opgenomen? In het kader hieronder wordt de concept-strafbaarstelling die ook al in het vorige hoofdstuk is besproken nogmaals gepresenteerd. Deze is namelijk ook voorgelegd aan de juridisch geschoolde respondenten. Psychisch geweld is hier vertaald als een inbreuk op de geestelijke integriteit.

Voorstel voor een aparte strafbepaling voor psychisch geweld

hij die
1. wederrechtelijk handelt (meervoud)/een patroon van dwingend dan wel controlerend gedrag 'vertoont'
2. waardoor (ernstig) inbreuk wordt gemaakt op de geestelijke integriteit van een ander
3. waarmee hij een persoonlijke relatie heeft
4. terwijl hij weet (of redelijkerwijs moet vermoeden) dat zijn handelen/gedrag (ernstig) inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van die ander

Bij punt 1 zijn alle deelnemers het erover eens dat het geweld een bepaald patroon moet hebben, dat het structureel is. Bij fysieke mishandeling is één klap al genoeg, bij psychische mishandeling is het structurele element belangrijk. Het ontbreken van stelselmatigheid zou tot gevolg kunnen hebben dat gedrag van veel mensen strafbaar zou worden. In elke relatie valt wel eens iets voor dat door één van die personen als kleinerend of vernederend wordt ervaren. Bij punt 2 wordt nog een vergelijking gemaakt met de benadeling van de geestelijke gezondheid in de zin van artikel 300, lid 4 Sr. Daarbij zou de taak van de forensisch arts (bij fysiek geweld letsel) wellicht vervangen kunnen worden door een forensisch psycholoog die psychisch letsel zou kunnen vaststellen. Dat lijkt echter belastend voor het slachtoffer, dat dan psychologisch onderzocht moet worden om het letsel te kunnen bewijzen. Hier komt ook de causaliteit weer om de hoek kijken: als er in zo'n onderzoek iets afwijkends wordt gevonden, is dat dan veroorzaakt door het psychische geweld? Als iemand psychisch niet in orde is, wat is dan oorzaak en wat is gevolg? Als de gedane inbreuk echter geobjectiveerd wordt en duidelijk beschreven is bij welke gedragingen er sprake is van een inbreuk op de psychische integriteit, dan speelt weerbaarheid en kwetsbaarheid van het slachtoffer geen rol meer (de één kan meer hebben dan de ander), de grenzen zijn dan voor ieder gelijk en duidelijk. Maar is dat wenselijk? En hoe zit het dan met de subjectieve beleving? De omgangsvormen in iedere persoonlijke relatie zijn anders; wat voor de één normaal gedrag is, is dat voor een ander niet. Als dwingend en controlerend gedrag ondergebracht moet worden in strafrecht, dan moet bewezen kunnen worden wat gebruikelijk is in die relatie, met alle al eerder aangegeven bewijsproblemen van dien.

Bij punt 3 is het de vraag of het een vereiste is dat er een persoonlijke relatie is. Psychisch geweld komt in ieder geval veel voor in persoonlijke relaties. Het kan ook buiten een persoonlijke relatie voorkomen, maar dan valt het vaak onder zaken als belediging of bedreiging. De wens tot een expliciete strafbaarstelling lijkt echter voornamelijk voort te

komen uit een persoonlijke relatie. Wat een persoonlijke relatie is moet dan wel eenduidig gedefinieerd worden. Valt bijvoorbeeld een werkrelatie daar ook onder of een relatie met een professional? Het is belangrijk in de wetgeving de parallellen te zien met geweld in afhankelijkheidsrelaties, waarin deze relaties ook worden meegenomen. Op relationeel vlak speelt nog een ander belangrijk punt: de relatie tussen ouders en kinderen heeft een ander karakter, ook juridisch, dan een partnerrelatie. Binnen intieme partnerrelaties is de strafbaarstelling buitengewoon complex; in de relatie tussen ouder en kind lijkt het veel minder complex. In dat laatste geval lijkt het veel eenduidiger wat een kind zou mogen verwachten van zijn ouders. Bij intieme partnerrelaties zou strafbaarstelling misschien juist kunnen leiden tot complicaties, wanneer een kwaadwillende partner zaken gaat misbruiken tegen de ander.

Bij punt 4 kan de vraag weer gesteld worden: hoe valt dit objectief te bewijzen, hoe kan het causale verband tussen het handelen en de inbreuk op de geestelijke integriteit worden vastgesteld? Daarnaast speelt de vraag of je ook een schuldvariant van dit feit strafbaar zou moeten stellen. Een van de officieren van justitie merkt op dat het bewijzen van opzet een moeilijke kwestie kan worden. Wellicht is dan de culpose variant – zie voor een uitleg ook nog eens hoofdstuk 4 – nodig voor de normstelling omdat daar de objectivering inzit van 'redelijkerwijs moeten vermoeden'. Ervaringsdeskundigen geven bovendien aan dat zij vaak zelf pas laat in de gaten hebben dat wat hen gebeurt onder psychisch geweld valt. De vraag rijst dan, als de slachtoffers dat al niet weten, hoe kan de verdachte dat dan wel weten?

Een van de rechters wijst erop dat in geval het psychisch geweld stelselmatig is, het een nuance is of de dader dat wist (opzet) of redelijkerwijs kon vermoeden (schuld). Dat is heel anders dan bij gewone mishandeling, waar de stelselmatigheid ontbreekt en dus één klap voldoende is. Iedereen kan vermoeden dat het schadelijk is wanneer je structureel iemand psychisch mishandelt, ook mensen met een licht verstandelijke beperking. Een andere rechter wijst er evenwel op dat stelselmatigheid iets anders is dan de opzet of schuld. Het zijn verschillende eisen en het feit dat je aan de ene kant meer eist (de stelselmatigheid) wil nog niet zeggen dat je andere kant zou kunnen volstaan met een lichtere eis, namelijk schuld in plaats van opzet. Stelselmatigheid hoeft niet altijd opzet te impliceren.

In de voorgestelde strafbepaling lijkt een overlap met stalking – belaging – te zitten. Bij stalking wordt ook een inbreuk gemaakt op de persoonlijke levenssfeer. Bij stalking is echter van belang dat nabijheid – de persoonlijke relatie – niet gewenst is, dat is bij psychisch geweld niet per se het geval. Bij stalking is veelal ook sprake van psychisch geweld. Zowel bij stalking als bij psychisch geweld is er ook een online component die niet vergeten mag worden. Fysieke nabijheid is dan uiteraard niet altijd nodig. Sommige gevallen van psychisch geweld kunnen misschien onder stalking worden gedagvaard, maar zeker niet het hele spectrum aan stelselmatig psychisch geweld. Bij stalking gaat het bovendien om heel specifieke gedragingen. Geestelijke mishandeling kan de vorm van stalking krijgen, maar andersom hoeft dat niet. Het te beschermen rechtsgoed is bij beide privacy, maar met andere handelingen en in een andere context. Bij belaging hoeft dat niet per se een persoonlijke relatie te betreffen, bij psychisch geweld wel. Bovendien is er volgens een van de officieren van justitie verschil tussen persoonlijke levenssfeer en persoonlijke integriteit. Bij belaging zou het voornamelijk gaan om inbreuk op de persoonlijke levenssfeer, dat is de privésfeer, leefruimte, omgeving. Psychische mishandeling zou vooral een inbreuk vormen op de persoonlijke integriteit (dat is het lichaam en de psyche). In het online tijdperk zou echter ook dit verschil wegvallen.

Geconcludeerd kan worden dat, als gekozen zou worden voor een expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld, de afgrenzing van deze strafbepaling een probleem wordt. Een duidelijke toelichting is nodig, die helder maakt wat er precies bedoeld wordt met psychisch geweld. Naast de actieve vormen van psychisch geweld, bestaan er ook passieve vormen, waarbij juist iets nagelaten wordt, bijvoorbeeld verwaarlozing of het voortrekken van het ene kind boven het andere. Dat zou kunnen vallen onder artikel 255 Sr: het onthouden van hulp aan iemand tot wiens zorg je wel verplicht bent of art. 284 Sr: dwang. Wanneer dit soort zaken onder het strafrecht zouden vallen, dan lijkt dit erg moeilijk te bewijzen.

5.3.2 Sociaalwetenschappelijke vragen

Aangiftebereidheid
De leden van het openbaar ministerie geven aan dat het in de praktijk ingewikkeld blijkt te zijn om aangifte van psychisch geweld te doen bij de politie. Vanwege de moeilijke bewijsbaarheid wordt dit soort zaken niet altijd in behandeling genomen. Zeker wanneer het geweld in (ex-)partnerrelaties betreft, bemoeit men er zich niet graag mee. Aangiftes van psychisch geweld, maar ook van fysiek geweld, worden daarom nu niet of niet volledig opgenomen. Het lijkt een kwestie van opvoeden van de politie: als er door de wetgeving wordt bepaald dat iets strafbaar is, dan moet ook de aangifte serieus genomen worden. Strafbare feiten worden vaak niet herkend, niet alleen door de politie, maar ook niet door het OM. Naast dit gebrek aan kennis, speelt ook het gebrek aan capaciteit binnen de politie een rol bij het niet opnemen van aangiftes. Als psychisch geweld ook strafbaar wordt gesteld, dan betekent dat extra werk voor de politie; meer zaken moeten onderzocht worden en dat legt weer extra druk op de beperkte capaciteit.

Wat betreft de bewijsbaarheid doen de juristen een interessante waarneming. Wanneer psychisch geweld onder de bestaande strafbaarstellingen wordt geschaard (zoals stalking of bedreiging), dan heeft de politie al de grootste moeite om dat te bewijzen. Wanneer iets als ‘kleineren’ strafbaar gesteld zou worden, dan is dat nog moeilijker toetsbaar en meetbaar. Het maken van (digitale) film- of geluidsopnames zou dan eigenlijk nodig zijn als bewijs. Het slachtoffer of mensen uit de sociale omgeving moeten dan zelf het bewijs gaan aanleveren, met alle risico’s van dien. Net als de professionals en de ervaringsdeskundigen beamen de juristen dat samenwerking tussen het justitiële en het sociale domein essentieel is. Omdat er, anders dan bij fysiek geweld, bij psychisch geweld geen fysieke sporen zijn die als bewijs kunnen dienen, is het van belang dat het sociaal domein en het strafrecht aan elkaar gekoppeld zijn. Er moet een betere samenwerking komen met instanties, zoals Veilig Thuis. Door privacyregels en beroepsgeheim bereikt veel bijvoorbeeld medische informatie de officieren van justitie niet. Bij Veilig Thuis, het wijkteam en bijvoorbeeld artsen, liggen meer kansen om bewijs van psychisch geweld te verzamelen. Strafrecht kan van enorme toegevoegde waarde zijn in de zin van dwang, drang en normstelling. Hoe fijn is het dat er bij psychisch geweld een maatschappelijke organisatie kan zeggen: dit had niet gemogen en daar gaan we wat mee doen.

Verwachtingen van slachtoffers ten aanzien van een aparte strafbaarstelling
De respondenten verwachten dat voor slachtoffers met name de erkenning van psychisch geweld van groot belang zal zijn. Normstelling biedt erkenning van het aangedane leed en is nodig voor het in stelling brengen van de hulpverlening. Normstelling geeft aan dat psychisch geweld gewoon niet mag, dat er organisaties zijn die er wat mee doen en dat een rechter daar ook iets over te zeggen heeft. Het sociale domein is heel afhankelijk van de vrijwilligheid van mensen om mee te werken. Heel vaak gaat het bij psychisch geweld om kwetsbare

vrouwen die niet voor zichzelf op kunnen komen. Soms is het daarom goed dat er organisaties zijn die doorpakken en die mensen tegen anderen in bescherming nemen. Daar zou normstelling aan kunnen bijdragen. Normstelling zou ook een bijdrage kunnen leveren aan erkenning van de slachtoffers van psychisch geweld, dat zij serieus worden genomen door de hulpverlening. De inzet van het strafrecht zelf is dan niet altijd nodig.

Uit de gesprekken met de ervaringsdeskundigen bleek dat zij ook een andere verwachting hebben van een expliciete strafbaarstelling. Zij zien een aparte strafbaarstelling niet zozeer als mogelijkheid tot vergelding, boetes of hoge sancties, maar juist om erkenning te krijgen van het leed dat hun is aangedaan en de juiste hulpverlening en bescherming in stelling te brengen. Een van de officieren van justitie merkt op dat in de hulpverlening het strafrecht wel degelijk een rol kan spelen. In de reguliere hulpverlening is men sterk afhankelijk van vrijwillige medewerking. In de strafrechtelijke context kan met behulp van bijzondere voorwaarden wel een kader gecreëerd worden waarin iemand wordt gedwongen om mee te werken aan aangeboden hulpverlening. Voorkomen moet echter worden dat de problemen die spelen binnen de hulpverlening opgelost gaan worden door de strafrechters, aldus de strafrechters. Wanneer bovendien wordt gekeken naar de strafmaat, dan zullen er in dit soort gevallen geen lange gevangenisstraffen worden opgelegd, maar waarschijnlijk taakstraffen. Lossen deze het probleem wel voldoende op?

6 Conclusies en aanbevelingen

In dit laatste hoofdstuk worden in de eerste paragraaf de conclusies geformuleerd: hoe kunnen de onderzoeksvragen en de Kamervragen op basis van de verzamelde informatie worden beantwoord? In de tweede paragraaf komen aanbevelingen op basis van het hier beschreven onderzoek aan bod. Dit hoofdstuk met conclusies en aanbevelingen is zo beschreven, dat het als een zelfstandig stuk kan worden gelezen. Dit hoofdstuk dient derhalve ook als samenvatting van de verschillende hoofdstukken in dit onderzoeksrapport.

6.1 Conclusies

6.1.1 Aanleiding (hoofdstuk 1)

De aanleiding tot het schrijven van dit rapport is gelegen in het gegeven dat psychisch geweld al enige tijd veel maatschappelijke en politieke aandacht krijgt. Daarbij is in toenemende mate ook aandacht voor de strafrechtelijke aanpak van psychisch geweld. Die aandacht blijkt onder meer uit de in februari 2018 gestarte petitie *Geestelijk geweld in het Wetboek van het Strafrecht*, de Kamervragen die in juli 2020 aan de verantwoordelijke ministers werden gesteld over psychische mishandeling en de naar aanleiding daarvan door de Kamerleden Bergkamp, Özütok en Van den Hul ingediende *Consultatienota Aanpak van psychisch geweld*. In 2020 is een motie van de Kamerleden aangenomen waarin wordt verzocht om een onafhankelijk onderzoek te laten uitvoeren naar de strafrechtelijke aanpak van psychisch geweld. In de motie is een aantal specifieke vragen opgenomen:

1. In hoeverre vormen internationale afspraken, waaronder het verdrag van Istanbul, aanleiding om tot expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld over te gaan?
2. Wat zijn de voor- en nadelen van een expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld?
3. In hoeverre kan een strafbaarstelling bijdragen aan een effectievere aanpak van psychisch geweld?
4. Volstaan de huidige mogelijkheden in het Wetboek van Strafrecht al om tot vervolging over te gaan bij ernstig psychisch geweld, in het bijzonder bij situaties waarin geen sprake is van fysiek geweld?
5. Wat zijn in de praktijk beletselen om tot vervolging over te gaan, gegeven het feit dat er bijzonder weinig jurisprudentie is aangaande psychisch geweld?
6. Wat zijn de gevolgen van psychisch geweld voor slachtoffers?
7. Is het wenselijk om in het Wetboek van Strafrecht naast 'lichamelijk letsel' ook 'psychisch letsel' een plaats te geven?

In aanvulling hierop is een vraag met betrekking tot het feitenonderzoek geformuleerd: Hoe zou ondersteunend bewijs voor psychisch geweld beter in kaart gebracht kunnen worden ten behoeve van het strafrechtelijk onderzoek, zodanig dat dit standhoudt in de rechtszaal?

Avans Hogeschool en de Open Universiteit waren al op eigen initiatief – los van de eerdergenoemde motie – zonder financiële bijdrage vanuit de Rijksoverheid gestart met een onderzoek naar psychische mishandeling en de toegevoegde waarde van een separate strafbaarstelling hiervan. Vervolgens heeft het Ministerie van Justitie en Veiligheid de

opdracht verstrekt dit onderzoek uit te breiden met de beantwoording van bovenstaande vragen.

6.1.2 Onderzoeksvragen en -methoden (hoofdstuk 2)

In de consultatienota wordt psychisch geweld gebruikt als een overkoepelende term voor wederrechtelijke handelingen en omissies die, zonder dat sprake is van fysiek geweld, ernstige inbreuken op de psychische integriteit van slachtoffers veroorzaken of voorzienbaar kunnen veroorzaken (Consultatienota, 2020). In het Wetboek van Strafrecht wordt het begrip 'geweld' wel genoemd, maar niet nader gedefinieerd. Het actuele debat gaat over de vraag of het wenselijk en mogelijk is om psychisch geweld strafbaar te stellen met als doel het ondersteunen van slachtoffers. In dit onderzoek staat de vraag centraal 'kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd na weging van alle relevante criteria voor strafbaarstelling en op welke manier kan dit slachtoffers al dan niet ondersteunen?' Deze hoofdvraag kan uitgesplitst worden in juridische én sociaalwetenschappelijke vragen.

Juridische vragen

1) Welke mogelijkheden zijn er thans om psychisch geweld te vervolgen?

2) Kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd na weging van relevante criteria voor strafbaarstelling?

Sociaalwetenschappelijke vragen

3) Hoe denken slachtoffers over aangiftebereidheid?

4) Wat verwachten slachtoffers concreet van een aparte strafbaarstelling en welke mogelijkheden zien professionals in de veiligheidszorg en de handhaving (politie, hulpverlening en openbaar ministerie) om aan die verwachtingen tegemoet te komen?

Bij de beantwoording van de Kamervragen en de hiervoor beschreven vier onderzoeksvragen is van drie methoden gebruik gemaakt. Er is begonnen met literatuur- en jurisprudentieonderzoek. De resultaten daarvan hebben als input gediend voor de groepsinterviews met drie panels. Die panels zagen er als volgt uit:

- Panel 1: slachtoffers (ervaringsdeskundigen)
- Panel 2: professionals uit de veiligheidszorg (denk aan politiemensen en sociale professionals, gedragsdeskundigen werkzaam bij bijvoorbeeld opvanginstellingen of Veilig Thuis)
- Panel 3: juridische specialisten (advocaten, medewerkers van het openbaar ministerie en het College voor de Rechten van de Mens).

Vanwege de maatregelen die zijn genomen tegen de verspreiding van Covid-19 zijn deze interviews online gehouden. Respondenten kregen na afloop bij controle van het gespreksverslag ook nog de gelegenheid om met aanvullingen te komen. Aanvullend zijn enkele individuele interviews gedaan, met personen die vanwege planning niet konden aansluiten bij de groepsinterviews.

6.1.3 Sociaalwetenschappelijke categorisering van geweld (hoofdstuk 3)

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan Kamervraag 2 en 6.

Voordat is ingegaan op de onderzoeksvragen is ook aandacht besteed aan de vraag wat geweld eigenlijk is. Het fenomeen geweld blijkt zich echter niet zo gemakkelijk te laten vangen in een definitie. Om toch tot wat meer grip op dit fenomeen te komen is stil gestaan bij de wijzen waarop in de sociaalwetenschappelijke literatuur geweld wordt gecategoriseerd. Aan de hand van een aantal vragen plus bijbehorende antwoorden kan op basis van die omvangrijke literatuur tot een categorisering worden gekomen:

1. Kennen dader en slachtoffer elkaar?
   Op die vragen kunnen verschillende antwoorden worden gegeven:
   - Dader en slachtoffer zijn onbekenden van elkaar
   - Dader en slachtoffer kennen elkaar

2. Waar vindt het geweld plaats?
   Ook op deze vraag zijn verschillende antwoorden mogelijk:
   - Geweld vindt plaats in de (semi)publieke ruimte
   - Geweld vindt plaats in het private domein
   - Geweld vindt online plaats

3. Wat is het motief voor het plegen van geweld?
   Plegers van geweld kunnen zich bewust zijn van hun motieven, maar dat hoeft niet altijd zo te zijn.

4. Hoe uit het geweld zich?
   - Handelen of achterwege laten van handelen (verwaarlozing)
   - Naast fysiek wordt onder meer ook genoemd: financieel, emotioneel en seksueel.

   En uiteraard wordt in dit verband ook psychisch geweld genoemd. Bijzondere vormen van het laatste zijn ‘coercive control’ (dwingende controle) en ‘intimate terrorism’ (intieme terreur).

De categorieën die op basis van de antwoorden op deze vragen kunnen worden onderscheiden, sluiten elkaar niet uit: overlap is mogelijk. De categorieën bieden ook geen objectieve maatstaf voor de weging van de ernst van het geweld. Ook zeggen ze niets over de subjectieve beleving van geweld. Ze zijn bedoeld om de veelzijdigheid van geweld in beeld te brengen. Het doel van de categorisering van geweld was duidelijk maken hoe veelzijdig de verschijningsvormen van geweld zijn. Maar waar en hoe het zich ook manifesteert, het zal altijd een psychologische uitwerking hebben op betrokkenen. Toch lijkt het debat over een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld naar aanleiding van de Consultatienota (2020) zich vooral te richten op geweld ‘achter de voordeur’ en ook in instellingen. Is dat ook de bedoeling? Ook is nog niet helemaal duidelijk hoe psychisch geweld gepleegd wordt. De begrippen ‘coercive control’ (dwingende controle) en ‘intimate terrorism’ (intieme terreur) beschrijven psychologische mechanismen die eenzijdig worden ingezet. Het kan echter ook voorkomen dat dader- en slachtofferschap overlappen: bij dit tweezijdige geweld wordt over en weer geweld gepleegd. Kan in een dergelijke situatie dan ook psychisch geweld voorkomen? Zo ja, welke mechanismen kunnen daar dan worden onderscheiden? Het is niet eenvoudig om trauma na psychisch geweld te onderscheiden. De specifieke gevolgen daarvan komen tot uiting in de eerder aangehaalde literatuur over dwingende controle en intieme

terreur. In de literatuur over geweld wordt verder met name aandacht besteed aan gevolgen zoals trauma bij kindermishandeling en huiselijk geweld. Antwoorden op deze vragen zijn van belang bij het wegen van pro's en contra's van een eventuele expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld.

6.1.4 *Een juridische blik op psychisch geweld (hoofdstuk 4)*

In dit hoofdstuk komen onderzoeksvraag 1 en 2 en Kamervragen 1, 2, 4, 5 en 7 aan bod en de extra geformuleerde vraag over hoe ondersteunend bewijs voor psychisch geweld beter in kaart gebracht kunnen worden ten behoeve van het strafrechtelijk onderzoek, zodanig dat dit standhoudt in de rechtszaal.

In hoofdstuk 4 is een aantal juridische aspecten aan de orde gesteld die onder ogen moeten worden gezien indien de vraag wordt gesteld of psychisch geweld afzonderlijk strafbaar zou moeten worden gesteld. Om een toetsingskader te creëren is een voorlopige delictsomschrijving geformuleerd:

'*Hij die wederrechtelijk stelselmatig ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van een ander, terwijl hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat zijn handelen ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van die ander wordt gestraft met …..*'
Vooraf dient opgemerkt te worden dat deze bepaling vrij ruim is opgesteld en mogelijk in strijd komt met het lex certa-beginsel.

De vraag of een plicht tot afzonderlijke strafbaarstelling van psychisch geweld voortvloeit uit diverse verplichtingen die Nederland is aangegaan wordt ontkennend beantwoord. Zowel op grond van art. 8 EVRM, als op grond van art. 33 van het Verdrag van Istanbul en art. 19 IVRK rust op overheden de plicht om maatregelen te nemen teneinde psychisch geweld te voorkomen. Dat betekent evenwel niet dat in alle gevallen ook de inzet van het strafrecht vereist is. Enkel op grond van art. 33 van het Verdrag van Istanbul bestaat er een verplichting voor Nederland om psychisch geweld strafbaar te stellen. Het is echter zeer de vraag of die strafbaarstelling verder moet gaan dan hetgeen thans reeds strafbaar is op basis van art. 284 en 285 Sr. Hoewel mogelijk niet verplicht, zou alsnog tot een afzonderlijke strafbaarstelling kunnen worden besloten. In dat verband moet echter worden bezien in hoeverre die strafbaarstelling geen overlap vertoont met andere bestaande delictsomschrijvingen. Ten aanzien van de delicten vrijheidsberoving (282 Sr) en mishandeling (300 Sr) en de wijze waarop die thans in de rechtspraak van de Hoge Raad worden uitgelegd is die overlap er niet. In beide delicten ligt de nadruk op de fysieke vrijheid respectievelijk de fysieke integriteit. Artikel 300 Sr zou mogelijk wel zo kunnen worden uitgelegd dat ook psychisch geweld daaronder te scharen valt. De vraag is echter of de Hoge Raad bereid is een dergelijke extensieve interpretatie voor zijn rekening te nemen. De drie overige bestaande strafbepalingen – art. 284, 285 en 285b Sr – vertonen allemaal overlap met de voorgestelde strafbepaling van psychisch geweld. Bij het delict dwang (art. 284 Sr) is de overlap met de voorgestelde delictsomschrijving van psychisch geweld bijna volledig, zij het dat bij dwang alleen de opzettelijke variant is strafbaar gesteld. Bij bedreiging (art. 285 Sr) gaat het eveneens om het uitoefenen van psychische druk, maar dan beperkt tot dreiging met zware geweldsdelicten. Bedreigingen met andere (mogelijk ook niet strafbare) vormen van geweld vallen daar niet onder. Ook de huidige strafbaarstelling van belaging (art. 285b Sr) dreigt deels samen te vallen met de aparte strafbaarstelling van psychisch geweld voor zover die laatste ook betrekking zou hebben op geweldshandelingen buiten een persoonlijke relatie. In het kader van de subsidiariteit – geen zwaarder middel inzetten als ook met een

lichter middel kan worden volstaan - is gekeken naar de inzet van de bestuursrechtelijke maatregel van het tijdelijk huisverbod. Een dergelijk huisverbod kan worden opgelegd in geval van psychisch geweld of redelijk vermoeden van dreiging van psychisch geweld. Van die mogelijkheid lijkt niet veel gebruik te worden gemaakt.
Met betrekking tot de vraag of een delict als psychisch geweld mogelijk moeilijk te bewijzen is met het oog op het bewijsminimum van art. 342 lid 2 Sv is opgemerkt dat mogelijke bewijsproblemen niet anders zijn dan bij andere delicten waar veelal geen andere getuigen aanwezig zijn. Dat geldt ook voor het bewijs van opzet bij de dader. Ook dat lijkt problematisch. Maar met het gebruik van feiten van algemene bekendheid en bewijsvermoedens zoals die thans in de rechtspraak van de Hoge Raad zijn geaccepteerd, lijken deze bewijsproblemen niet onoverkomelijk. Voor zover op basis van het huidige art. 300 Sr psychisch geweld zou worden vervolgd en berecht zal wel het psychisch letsel alsmede de oorzaak daarvan moeten worden vastgesteld. Het inschakelen van een deskundige – een psychologische evenknie van de forensisch arts – lijkt dan gewenst.

Al met al zou kunnen worden geconcludeerd dat strafbaarstelling niet noodzakelijk is op grond van internationale verplichtingen, maar mogelijk wel gewenst is om het onderliggende rechtsgoed 'de geestelijke integriteit' nadrukkelijker te beschermen.
Bescherming van de geestelijke integriteit zou echter ook onder mishandeling (art. 300 Sr) vervat kunnen worden. Art. 300 Sr kan in het licht van art. 8 EVRM, art. 33 van het Verdrag van Istanbul en/of art. 19 van het IVRK wel degelijk ruimer worden uitgelegd.
Tegen een aparte strafbaarstelling pleit bovendien dat die strafbepaling in belangrijke mate overlap zou vertonen met art. 284 (dwang) en deels met art. 285 (bedreiging) en 285b Sr (belaging). Ook de samenloop met de inzet van het bestuurlijke huisverbod springt in het oog. De vaagheid van de voorlopig geformuleerde strafbepaling roept eveneens vragen op. Hoewel het bewijs in zaken waarin psychisch geweld wordt tenlastegelegd niet makkelijk te leveren zal zijn, lijkt dat niet een op voorhand onoverkomelijke hindernis.

6.1.5 *Respondenten aan het woord (hoofdstuk 5)*

In dit hoofdstuk kwamen alle onderzoeks- en Kamervragen aan bod.

Actuele mogelijkheden om psychisch geweld te vervolgen
De professionals gaven aan dat bij een aantal reeds bekende delicten een psychische component aanwezig is, zoals belaging, wederrechtelijke vrijheidsberoving of hacken van telefoons om iemand te kunnen controleren. De respondenten noemen daarnaast verschillende voorbeelden van uitingsvormen van psychisch geweld die niet direct op de actuele wetgeving zijn terug te voeren: vernedering, onderdrukking, kleineren, treiteren, isolatie, sociaal leven ontnemen, uitschelden, de mogelijkheid ontnemen om zich te ontwikkelen en het internaliseren van een negatief zelfbeeld. Zij geven ook aan dat het bij psychisch geweld vaak om een patroon gaat, dat het geweld een structureel karakter kent. Vanuit de politieorganisatie wordt aangegeven dat uitsluitend psychisch geweld lastig te vervolgen is. In combinatie met fysiek geweld is het relatief makkelijk om psychisch geweld als het ware mee te nemen. Dit heeft met name te maken met de bewijsvoering. Het aantonen van psychisch geweld is ingewikkeld, omdat er geen zichtbaar letsel is. De professionals geven ook aan dat het herkennen van geweld niet zo eenvoudig is, want er moet dan ook een goed beeld zijn van wat dat is. De hiervoor genoemde voorbeelden laten immers een rijke schakering zien. Bovendien speelt subjectieve beleving en culturele context in deze ook een rol, waardoor uitingsvormen nog meer kunnen variëren en anders beoordeeld kunnen worden. Ook vinden de professionals het belangrijk dat samenwerkende partners in

de veiligheidszorg allemaal in staat zijn om dit geweld te herkennen en een en ander goed vast te leggen en tot concrete afspraken te komen over de aanpak. Zowel respondenten van de politie als die uit de hulpverlening zijn het erover eens dat alleen de inzet van het strafrecht onvoldoende is om psychisch geweld aan te pakken. Goede zorg en hulp is essentieel.

Opvallend is dat op de vraag hoe momenteel psychisch geweld vervolgd kan worden, de ervaringsdeskundigen vooral aangeven dat, voordat het tot een vervolging kan komen, slachtoffers zich bewust dienen te zijn van hun slachtofferschap. De ervaringsdeskundigen benadrukken dat zij aanvankelijk niet door hadden dat wat hen gebeurde onder de noemer psychisch geweld valt. Alle ervaringsdeskundigen geven aan in het verleden ook ervaring te hebben gehad met geweld in de huiselijk sfeer. Het lijkt erop dat, doordat er als kind al niet is aangeleerd om grenzen te stellen, dat in het vervolg van het leven ook moeilijker wordt. Psychisch geweld wordt dan wellicht later herkend, omdat een slachtoffer het vanuit het verleden 'normaal' vindt wat er gebeurt. Daarom is het zo belangrijk om tijdig hulp te zoeken bij dit soort geweld. Ook het hebben van schuld- en schaamtegevoel zorgt ervoor dat het lang duurt voordat men hulp gaat zoeken. Aangegeven wordt dat het van belang is dat het slachtoffer een professional treft, hetzij een hulpverlener, hetzij iemand bij de politie, die het psychisch geweld herkent en adequaat handelt. Net als in de gesprekken met professionals ging het bij de ervaringsdeskundigen om ervaringen met huiselijk geweld in het algemeen en in het bijzonder om dwingende controle en intieme terreur. Daarnaast kwam ook mensenhandel in beeld.

Op de vraag of momenteel voldoende gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden die het strafrecht al biedt om psychisch geweld te vervolgen, geven de juristen aan, dat dat sterk afhangt van de kennis van betrokken juristen. Zijn die bovendien bereid om breder te denken? Verder geven de juristen aan dat binnen politie en justitie sterk incidentgericht wordt gewerkt. Dat komt aandacht voor psychisch geweld niet ten goede. Bij kindermishandeling wordt wel al meer gebruik gemaakt van de al bestaande strafbaarstellingen, daar wordt aan de zijde van het OM en de politie veel in geïnvesteerd. Er wordt gekeken hoe psychische kindermishandeling geschaard kan worden onder artikel 300 Sr en de benadeling van de gezondheid in de zin van lid 4. Onder benadeling van de gezondheid valt immers ook de geestelijke gezondheid. In enkele strafzaken waarin jeugdigen het slachtoffer waren, is psychische mishandeling onder art. 300 Sr gebracht. Bij volwassenen zou gekeken kunnen worden naar de reflexwerking van bijvoorbeeld artikel 300, lid 4. Bij artikel 300 Sr moet aangetoond kunnen worden dat er daadwerkelijk psychisch letsel is. Veel vormen van psychisch geweld, zoals structureel kleineren, zaken verbieden, vallen daar niet onder. Daar zou de meerwaarde van een aparte strafbaarstelling kunnen liggen. Duidelijk moet dan wel zijn dat het om structureel psychisch geweld gaat en dat volstrekt duidelijk is wat verwijtbaar gedrag is. Bovendien moet een causaal verband aangetoond kunnen worden.

Rechtvaardigingsgronden voor een aparte strafbaarstelling
Uit de gesprekken met de professionals komt naar voren dat er twee redenen zijn om de wet te veranderen: codificatie – in de wetgeving wordt bevestigd wat de norm is – en modificatie – in de wetgeving wordt aangegeven in welke richting men wil dat de samenleving zich beweegt. In het debat over een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld lijkt het vooral om codificatie te gaan: een aparte strafbaarstelling kan bijdragen aan de erkenning van het leed dat psychisch geweld met zich brengt. De professionals geven echter aan dat er ook andere opties zijn dan de inzet van het strafrecht, zoals een waarschuwing aan het adres van

de dader conform de aanpak van stalking. Bovendien blijft hulpverlening belangrijk, waarbij slachtoffers en daders leren grenzen te stellen en de relatiedynamiek te veranderen of eventueel de relatie te beëindigen. De professionals stellen verder dat een aparte strafbaarstelling ertoe kan leiden dat dat de politie beter opgeleid wordt op het gebied van psychisch geweld en dat daardoor het strafrecht ook beter ingezet kan worden als slachtoffers zich bij de politie melden. De zorg van de professionals is echter dat voorstanders van een aparte strafbaarstelling wellicht overschatten wat met het strafrecht bereikt kan worden: er moet gewaakt worden voor symboolwetgeving.

Volgens de ervaringsdeskundigen zou een aparte strafbaarstelling vooral van belang zijn om bewustzijn van het bestaan van psychisch geweld te creëren bij politie en hulpverlening. Expliciete strafbaarstelling is daarmee vooral een enorme steun voor slachtoffers. Verwacht wordt niet dat door een aparte strafbaarstelling een dader die veroordeeld wordt opeens een ander mens wordt. Bij expliciete strafbaarstelling gaat het de respondenten niet om straf voor de pleger, om vergelding richting de dader, maar om het kunnen krijgen van goede hulpverlening en bescherming.

Volgens de juristen levert een expliciete strafbaarstelling erkenning op van psychisch geweld. Maar zij betwijfelen of dit daadwerkelijk een goed idee is. Er is verder onderzoek nodig naar leemtes in de actuele wet. Zijn er met andere woorden nog onbenutte mogelijkheden om daadwerkelijk tot vervolging van psychisch geweld te komen? Een voordeel van een separate strafbaarstelling is evenwel dat rechters minder hoeven te 'knutselen': om psychisch geweld toch te kunnen veroordelen worden nu wel eens constructies bedacht, zoals het 'plakken' van psychisch aan fysiek geweld, waarbij dat begrip wat opgerekt wordt. Omdat dat op kleine schaal gebeurt, is dat niet erg, maar voor slachtoffer én dader is dan wel onduidelijk wat er wel en niet mag. Een expliciete strafbaarstelling kan die onduidelijkheid wegnemen. Als nadeel wordt aangegeven dat effectuering van de strafbaarstelling lastig wordt door bewijsproblemen. Ook het bepalen van de strafmaat acht een van de rechters moeilijk. Bij psychisch geweld lijken er ook andere middelen dan het strafrecht te kunnen worden ingezet. Ook de juristen benadrukken het belang van hulpverlening. Er zijn bij dit soort geweld tal van andere middelen om in te zetten dan het strafrecht, maar juist in het sociale domein is men sterk afhankelijk van vrijwilligheid, dat zorgt voor veel beperkingen. Hier kan het strafrecht zeker een mogelijkheid bieden, om iemand te verplichten deel te nemen aan hulpverlening. Met name de ervaringsdeskundigen verwachten veel van een aparte strafbaarstelling als een extra stok achter de deur om toegang te krijgen tot meer adequate hulpverlening en bescherming. In ieder geval moet voorkomen worden dat het symboolwetgeving wordt, het strafrecht moet ingezet worden als *ultimum remedium*. Mocht het tot een aparte strafbaarstelling komen, dan zien de juristen in ieder geval graag de volgende bestanddelen terug, waarbij psychisch geweld wordt vertaald als een inbreuk op de geestelijke integriteit:

hij die
1. wederrechtelijk handelt (meervoud) / een patroon van dwingend dan wel controlerend gedrag 'vertoont'
2. waardoor (ernstig) inbreuk wordt gemaakt op de geestelijke integriteit van een ander
3. waarmee hij een persoonlijke relatie heeft
4. terwijl hij weet (of redelijkerwijs moet vermoeden) dat zijn handelen/gedrag (ernstig) inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van die ander

Bij punt 1 zijn alle deelnemers het erover eens dat het geweld een bepaald patroon moet hebben, dat het structureel is. Bij punt 2 wordt nog een vergelijking gemaakt met de

benadeling van de geestelijke gezondheid in de zin van artikel 300, lid 4 Sr, de taak van de forensisch arts (die bij fysiek geweld letsel zal beschrijven) zou dan wellicht vervangen kunnen worden door een forensisch psycholoog die psychisch letsel zou kunnen vaststellen. Dat kan wel belastend voor het slachtoffer zijn. Bij punt 3 is het de vraag of het een vereiste is dat er een persoonlijke relatie is. Het kan ook buiten een persoonlijke relatie voorkomen, maar dan valt het vaak onder zaken als belediging of bedreiging. De wens tot een expliciete strafbaarstelling lijkt echter voornamelijk voort te komen uit een persoonlijke relatie. Wat een persoonlijke relatie is moet dan wel eenduidig gedefinieerd worden: hoort de relatie met een professional daar ook bij? Op relationeel vlak speelt nog een ander belangrijk punt: de relatie tussen ouders en kinderen heeft een ander karakter, ook juridisch, dan een partnerrelatie. Binnen intieme partnerrelaties is de strafbaarstelling buitengewoon complex; in de relatie tussen ouder en kind lijkt het veel minder complex. In dat laatste geval lijkt het veel eenduidiger wat een kind zou mogen verwachten van zijn ouders. Bij intieme partnerrelaties zou strafbaarstelling misschien juist kunnen leiden tot complicaties, wanneer een kwaadwillende partner zaken gaat misbruiken tegen de ander. Bij punt 4 kan de vraag weer gesteld worden: hoe valt dit objectief te bewijzen, hoe kan het causale verband tussen het handelen en de inbreuk op de geestelijke integriteit worden vastgesteld? Daarnaast speelt de vraag of je ook een schuldvariant van dit feit strafbaar zou moeten stellen. In de voorgestelde strafbepaling lijkt een overlap met stalking – belaging – te zitten. Bij stalking wordt ook een inbreuk gemaakt op de persoonlijke levenssfeer. Bij stalking is echter van belang dat nabijheid – de persoonlijke relatie – niet gewenst is, dat is bij psychisch geweld niet per se het geval. Zowel bij stalking als bij psychisch geweld is er ook een online component die niet vergeten mag worden, dan is fysieke nabijheid niet altijd nodig. Tot slot wordt nog het volgende opgemerkt over het bewijzen van causaliteit: naast de actieve vormen van psychisch geweld, bestaan er ook passieve vormen, waarbij juist iets nagelaten wordt, bijvoorbeeld verwaarlozing. Ook hier doen zich vaak bewijsproblemen voor.

Aangiftebereidheid
Bij aangiftebereidheid gaat het in de eerste plaats om de mate van ontvankelijkheid van professionals om psychisch geweld te (h)erkennen en daarmee om te gaan en in de tweede plaats gaat het om de slachtoffers zelf. Wat betreft de rol van de professionals geven de respondenten aan dat er behoefte is aan een definiëring of een afbakening om professionals in de veiligheidszorg te kunnen helpen. Professionals moeten niet alleen weten wat psychisch geweld is, ze moeten ook erkennen dat dat een probleem is. Of het nu wel of niet tot een aangifte komt, slachtoffers moeten het gevoel hebben dat ze serieus worden genomen. Dat (h)erkennen van psychisch geweld zou geen specialisme moeten zijn, dat zou breed door professionals in de veiligheidszorg gedaan moeten kunnen worden. Wat betreft de slachtofferkant geven de professionals aan dat eerst de fysieke veiligheid op orde moet zijn, voordat er ruimte ontstaat om psychisch geweld te herkennen, erkennen en eventueel aangifte te doen. Verder is ook gesproken over specifieke groepen slachtoffers. Bij de geweldsproblematiek komen veel vrouwen in beeld, maar er mag niet vergeten worden dat ook andere genders slachtoffer kunnen worden. Verder is nog een opmerking gemaakt over slachtoffers met een migratieachtergrond. In een aantal landen van herkomst bestaat wetgeving die haaks staat op de Nederlandse (juridische) normen over gendergelijkheid. Naar Nederlandse maatstaven kan hier ook sprake zijn van psychisch geweld. Het kan dus voorkomen dat slachtoffers zelf niet beseffen dat ze slachtoffer zijn van psychisch geweld. Op het gebied van huiselijk geweld en kindermishandeling speelt intergenerationele overdracht. Wie met bepaald gedrag in zijn of haar omgeving opgroeit denkt wellicht dat dat zo hoort of heeft dermate weinig andere contacten, waardoor het moeilijk wordt om tot het besef te komen dat een aangifte en/of het zoeken van hulp op zijn plaats is. Naast een eventueel

gebrekkig besef van slachtofferschap kunnen ook gevoelens van schaamte en/of angst slachtoffers beletten om naar buiten te treden en politie en/of hulpverlening te benaderen.

De ervaringsdeskundigen zien een relatie tussen hun ervaringen met de politie en die met hulpverleners. Bij hulpverleners vindt men de kennis over psychisch geweld te beperkt: geweld achter de voordeur wordt altijd geassocieerd met fysiek geweld. Meer training voor deze professionals wordt dan ook noodzakelijk geacht. Dat zal leiden tot meer herkenning en erkenning en dan kan de volgende stap, goede hulpverlening, plaatsvinden. Wat hulpverlening vaak bemoeilijkt is, dat het lastig is om het psychische geweld te bewijzen, omdat het vaak plaatsvindt in 1-op-1 situaties en geen fysieke sporen nalaat. Een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld zou betekenen dat de hulpverlening zich niet meer bezig hoeft te houden met het bewijsstuk, dat is dan aan de politie en het openbaar ministerie. Bij gebrekkige hulpverlening speelt ook mee, dat de hulpverlener de situatie vaak probeert op te lossen, op basis van gelijkwaardigheid, zonder een kant te kiezen. Als er een aparte strafbaarstelling komt, dan kan het stuk van bewijs, hoor en wederhoor bij politie en OM gelegd worden en hoeft de hulpverlening zich niet meer bezig te houden met oplossen, maar alleen nog met het bieden van veiligheid. Net als de professionals hameren de ervaringsdeskundigen op het belang van een goede samenwerking tussen politie en hulpverlening. De ervaringsdeskundigen ervaren ook ongemakkelijkheid bij professionals, die voortkomt uit onkunde, onbegrip en angst. Dat laatste speelt bijvoorbeeld in situaties met welbespraakte en assertieve daders die soms zelf de slachtofferrol aannemen of dreigen met juridische stappen. Over problemen rond bewijsvoering lijken de ervaringsdeskundigen iets optimistischer te zijn dan de professionals. Juridisch gezien is het lastig om psychisch geweld te bewijzen, omdat het gebeurt in een 1-op-1 situatie in de huiselijke sfeer en er geen fysieke sporen zijn. Toch is er vaak wel een patroon in te herkennen door een daarvoor getrainde professional. In de bewijsvoering zou verder meer een beroep op de sociale omgeving van het slachtoffer moeten worden gedaan: wat hebben vrienden en familie gemerkt van het geweld? Ook als er geen bewijs kan worden gevonden, is het belangrijk dat slachtoffers zich wel serieus genomen voelen door professionals. Speciale getrainde professionals zouden hierbij een belangrijke rol kunnen spelen. Ook is het in deze relevant om te leren van ervaringen in het buitenland.

De juristen geven aan dat het in de praktijk ingewikkeld blijkt te zijn om aangifte van psychisch geweld te doen bij de politie. Vanwege de moeilijke bewijsbaarheid en ook gebrek aan kennis bij de politie en het OM wordt dit soort zaken niet altijd in behandeling genomen. Zeker wanneer het geweld in (ex-)partnerrelaties betreft, bemoeit men er zich niet graag mee. Het lijkt een kwestie van opvoeden van de politie: als er door de wetgeving wordt bepaald dat iets strafbaar is, dan moet ook de aangifte serieus genomen worden. Net als de professionals beamen de juristen dat bij de politie overigens ook een gebrek aan capaciteit een rol speelt. Om psychisch geweld te bewijzen kan een beroep worden gedaan op (digitale) film- of geluidsopnames. Het slachtoffer of mensen uit de sociale omgeving moeten dan zelf het bewijs gaan aanleveren, met alle risico's van dien. Omdat er, anders dan bij fysiek geweld, bij psychisch geweld geen fysieke sporen zijn die als bewijs kunnen dienen, is het van belang dat het sociaal domein en het strafrecht aan elkaar gekoppeld zijn. Er moet een betere samenwerking komen met hulpverleningsinstanties, zoals Veilig Thuis. Door privacyregels en beroepsgeheim bereikt veel bijvoorbeeld medische informatie de officieren van justitie niet. Strafrecht kan van enorme toegevoegde waarde zijn in de zin van dwang, drang en normstelling.

Verwachtingen van slachtoffers ten aanzien van een aparte strafbaarstelling

De professionals geven aan dat de slachtoffers die zij spreken meer bezig zijn met veiligheid en het zoeken van hulp dan met een aparte strafbaarstelling. Die aparte strafbaarstelling kan bovendien verwachtingen creëren, die niet waar gemaakt kunnen worden door een gebrek aan bewijs of capaciteit om de zaken te behandelen. Dat kan dan weer contraproductief werken. Bij een aparte strafbaarstelling is het ook belangrijk te beseffen dat in andere landen waar slachtoffers en plegers van dit geweld een band mee hebben, wellicht andere (juridische) noties leven over deze specifieke vorm van geweld. Dat is op zich geen reden om een aparte strafbaarstelling achterwege te laten. Dit besef draagt in de praktijk echter wel bij aan verdere complexiteit van te behandelen casuïstiek. De verwachting is niet dat een aparte strafbaarstelling leidt tot meer vraag naar opvang. Uitsluitend de aanwezigheid van psychisch geweld is in de instellingen waaraan de respondenten verbonden zijn geen indicatie voor opvang. Een aparte strafbaarstelling kan wel de bewustwording van slachtofferschap doen toenemen en daardoor meer vraag naar hulp tot gevolg hebben.

Ook de ervaringsdeskundigen geven aan dat een aparte strafbaarstelling alleen niet voldoende is. Via strafrecht moeten ook andere maatregelen genomen kunnen worden, zoals een contactverbod of gedwongen behandeling. Alle respondenten geven aan dat het hen bij een aparte strafbaarstelling niet zozeer gaat om het straffen van de dader, maar meer om de erkenning van het psychisch geweld en om de mogelijkheid om toegang te krijgen tot adequate hulpverlening en bescherming.

De juristen verwachten dat voor slachtoffers met name de erkenning van psychisch geweld van groot belang zal zijn. Het sociale domein is afhankelijk van de vrijwilligheid van mensen om zelf mee te werken. Daar zou normstelling aan kunnen bijdragen. Uit de gesprekken met de ervaringsdeskundigen bleek dat zij een andere verwachting hebben van een expliciete strafbaarstelling. Zij zien een aparte strafbaarstelling niet zozeer als mogelijkheid tot vergelding, boetes of hoge sancties, maar juist om erkenning te krijgen van het leed dat hun is aangedaan en de juiste hulpverlening en bescherming in stelling te brengen. Voorkomen moet echter worden dat de problemen die spelen binnen de hulpverlening opgelost gaan worden door de strafrechters, aldus de strafrechters. Wanneer bovendien wordt gekeken naar de strafmaat, dan zullen er in dit soort gevallen geen lange gevangenisstraffen worden opgelegd, maar waarschijnlijk taakstraffen. Lossen deze het probleem wel voldoende op?

6.1.6 *Afsluitend: beantwoording van de hoofdvraag*

De hoofdvraag van dit onderzoek is: ‘kan een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld worden gerechtvaardigd na weging van alle relevante criteria voor strafbaarstelling en op welke manier kan dit slachtoffers al dan niet ondersteunen?’

Op basis van dit verkennende onderzoek kan deze vraag niet met een eenvoudig ‘ja’ of ‘nee’ worden beantwoord. In dit rapport zijn verschillende argumenten voor een specifieke strafbaarstelling genoemd: een dergelijke aparte strafbaarstelling draagt bij aan de normering en erkenning van psychisch geweld. Verwacht wordt dat een dergelijke strafbaarstelling bijdraagt aan een betere bewustwording van en meer kennis en kunde over psychisch geweld bij politie en hulpverlening. Een aparte strafbaarstelling speelt daarmee een belangrijke rol in het verkrijgen van betere hulp en bescherming. Ook kan een strafbaarstelling positieve invloed hebben op de aangiftebereidheid. Daarnaast kan een aparte strafbaarstelling worden ingezet als stok achter de deur bij hulpverlening, waardoor binnen de hulpverlening de huidige beperkingen van de vrijwilligheid van slachtoffers en daders om hulp te accepteren minder spelen.

Daarentegen zijn met name in de gesprekken ook argumenten naar voren gebracht die niet direct uitgelegd dienen te worden als een pleidooi tegen een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld, maar wel duiden op risico's van een aparte strafbaarstelling. In de eerste plaats moet dan gedacht worden aan de moeilijke bewijsbaarheid van psychisch geweld. Bij de beleving van psychisch geweld speelt ook een subjectieve component een rol. Daarnaast zijn er niet altijd getuigen bij aanwezig. Als een verdere vervolging dan vanwege bewijsproblemen uitblijft, dan kunnen slachtoffers teleurgesteld raken in de mogelijkheden van de wet, de politie en de rechterlijke macht. Het gevaar van een symboolwetgeving ligt hier op de loer. Daarnaast wordt aangegeven dat bij psychisch geweld niet het strafrecht maar juist hulpverlening een prominente rol moet spelen. Ook komt uit de gesprekken naar voren dat het de moeite waard wordt gevonden om verder gebruik te maken van reeds bestaande mogelijkheden die de wet biedt. Uit de juridische analyse komt echter een ander beeld naar voren en zou zelfs geconcludeerd kunnen worden dat strafbaarstelling niet noodzakelijk is op grond van internationale verplichtingen, maar mogelijk wel gewenst om het onderliggende rechtsgoed 'bescherming van de geestelijke integriteit' te beschermen. Overlap met bestaande strafbepalingen en met de inzet van de bestuurlijke huisverbod is aanwezig en zou nader overdacht moeten worden. De vaagheid van de geformuleerde strafbepaling roept eveneens vragen op. Hoewel het bewijs in zaken waarin psychisch geweld ten laste wordt gelegd niet makkelijk te leveren zal zijn, lijkt dat niet een op voorhand onoverkomelijke hindernis.

In dit rapport is een aantal juridische aspecten aan de orde gekomen die van belang zijn voor de beantwoording van de vraag of een afzonderlijke strafbaarstelling van psychisch geweld gerechtvaardigd is. Ten einde die afweging te maken is een concept-delictsomschrijving geformuleerd, waarin de verschillende elementen zoals genoemd in de consultatienota zijn opgenomen. Die concept strafbaarstelling luidt:

'Hij die wederrechtelijk stelselmatig ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van een ander, terwijl hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat zijn handelen ernstig inbreuk maakt op de geestelijke integriteit van die ander wordt gestraft met …..'

De in de volgende paragraaf geformuleerde aanbevelingen gaan onder meer in op het verder onderzoeken van een aantal specifieke aspecten die in dit rapport zijn genoemd en waarmee meer inzicht kan worden verworven om tot een afgewogen besluit over een eventuele aparte strafbaarstelling te komen.

6.2 Aanbevelingen

Op basis van de verzamelde informatie en de beantwoording van de onderzoeksvragen kunnen verschillende aanbevelingen worden gedaan. Allereerst zijn er enkele aanbevelingen met betrekking tot het fenomeen psychisch geweld:

- *Doe verder onderzoek naar de gevolgen van psychisch geweld, zoals trauma*
  Verder onderzoek naar de gevolgen van psychisch geweld is wenselijk. Dergelijk onderzoek is belangrijk om meer inzicht te kunnen bieden in de gevolgen van verschillende vormen van dit geweld, al dan niet in combinatie met andere vormen van geweld. Dit onderzoek is ook van invloed op de beantwoording van de vraag of het debat over een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld zich alleen moet richten op geweld achter de voordeur en in instellingen.

- *Investeer in deskundigheidsbevordering van professionals*
  Of het nu wel of niet tot een aparte strafbaarstelling van psychisch geweld komt, het is zaak dat in de veiligheidszorg, uiteenlopend van professionals in de hulpverlening tot en met professionals bij de politie en het openbaar ministerie, geïnvesteerd wordt in kennis over psychisch geweld, zodat deze specifieke vorm van geweld bijtijds (h)erkend word. In eerste aanleg zou het dan moeten gaan om aandacht voor dit thema in de brede zins des woords, in een later stadium kan dan bezien worden welke mogelijkheden er zijn om professionals specialistisch te scholen.

- *Investeer in voorlichting en hulpverlening aan (potentiële) slachtoffers en hun omgeving*
  Naast genoemde deskundigheidsbevordering kan ook gedacht worden aan voorlichting en hulpverlening aan (potentiële) slachtoffers en hun omgeving over psychisch geweld. De ervaringsdeskundigen gaven immers aan dat het heel lang duurde voordat ze zichzelf als slachtoffer zagen.

Ook is er een aantal aanbevelingen met betrekking tot het actuele strafproces:

- *Onderzoek welke mogelijkheden er zijn om in het kader van bewijsvoering gebruik te maken van forensische deskundigheid*
  Het verdient aanbeveling om verder te onderzoeken wat de meerwaarde zou kunnen zijn om analoog aan de manier waarop momenteel een beroep op forensische (medische) deskundigheid kan worden gedaan, er ook mogelijkheden kunnen worden gecreëerd om een beroep te doen op forensische deskundigheid op het gebied van psychisch geweld. Dat is niet alleen in het belang van het tijdig (h)erkennen van problematiek op dit terrein. Een appel op dergelijke deskundigheid zou met name een belangrijke rol moeten spelen bij het bewijzen van psychisch geweld.

- *Leg aan de Hoge Raad voor of psychisch geweld onder art. 300 Sr kan vallen*
  Leg aan de Hoge Raad – mogelijk in de vorm van cassatie in belang der wet – de vraag voor of psychisch geweld onder art. 300 Sr zou kunnen vallen, waarbij nadrukkelijk ook wordt gewezen op de internationale verplichtingen die Nederland heeft om maatregelen te nemen ter voorkomen en bestrijding van psychisch geweld.

- *Denk bij een aparte strafbaarstelling na over de verhouding tussen verschillende delicten*
  Introductie van een zelfstandige strafbaarstelling van psychisch geweld zou een nieuwe doordenking van de verhouding tussen de verschillende delicten in titel XVIII 'Misdrijven tegen de persoonlijke vrijheid' vereisen, met name ten aanzien van het te beschermen rechtsgoed. Reeds nu lijkt daar enige overlap te bestaan en die situatie zal zeker niet verbeteren indien aan die titel of elders in het wetboek een nieuw delict wordt toegevoegd.

- *Onderzoek de mogelijkheden van het tijdelijk huisverbod bij psychisch geweld*
  Nader onderzoek naar de inzet van het tijdelijk huisverbod in geval van psychisch geweld. Waarom wordt daar tot op heden geen of weinig gebruik van gemaakt?

In verband met eventuele juridische wijzigingen met betrekking tot de positie van psychisch geweld in het Wetboek van Strafrecht:

- *Internationaal rechtsvergelijkend onderzoek*
  Door de respondenten bij de (groeps-)interviews is aangegeven dat in het buitenland al ervaring is opgedaan met expliciete strafbaarstelling van psychisch geweld. Dat blijkt ook uit de literatuur (zie bijvoorbeeld: McMahon & McGorrery, 2016, 2020).[83] Een gedegen rechtsvergelijkend onderzoek lag echter buiten het bereik van dit verkennende onderzoek. Aanbevolen wordt wel een dergelijk onderzoek alsnog te initiëren. Aan de Open Universiteit (OU) is inmiddels een promotieonderzoek naar dit belangrijk onderwerp van start gegaan.

[83] Zie verder ook handleidingen en protocollen voor OM, zorg en politie in Engeland: richtlijn coercive control openbaar ministerie Engeland: https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/controlling-or-coercive-behaviour-intimate-or-family-relationship; richtlijn coercive control Home Office Engeland en Wales: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/482528/Controlling_or_coercive_behaviour_-_statutory_guidance.pdf; Evidence based trainingskader coercive control politie Engeland: https://www.app.college.police.uk/app-content/major-investigation-and-public-protection/domestic-abuse/context/#the-offence-of-controlling-or-coercive-behaviour-in-an-intimate-or-family-relationship; factsheet coercive control politie Engeland: https://www.hertfordshire.gov.uk/media-library/documents/herts-sunflower/coercive-control-factsheet.pdf; https://www.womenstaskforce.qld.gov.au/__data/assets/pdf_file/0004/684913/WSJT-Discussion-paper-1-Options-for-legislating-against-coercive-control-and-the-creation-of-a-standaone-domestic-violence-offence.pdf.

Bijlage 1: Overzicht van respondenten

In totaal hebben veertien respondenten aan dit verkennende onderzoek medewerking verleend. Twee respondenten, beide ervaringsdeskundigen, wilden alleen op voorwaarde van anonimiteit aan het onderzoek meewerken. Van de andere deelnemers aan de (groeps-) interviews volgen hieronder in alfabetische volgorde (op achternaam) de namen en de functie:

- Sandra Bosch, ervaringsdeskundige, Maatschappelijke opvang Den Bosch
- Bianca van den Bosch, Officier Huiselijk geweld Oost-Brabant, openbaar ministerie
- Janneke van Gijs, zorgcoördinator mensenhandel, Maatschappelijke opvang Den Bosch l Brabant Noord Oost
- Jacco Janssen, rechter, rechtbank Rotterdam
- Pauline Klomp, Programmamanager Zorg en Veiligheid, nationale politie
- Caroline Kragt, hulpverlener afdeling mannenopvang en begeleid wonen jonge moeders, Kadera
- Harald Quaedvlieg, raadsheer, hof Amsterdam
- Judith van Schoonderwoerd den Bezemer, landelijk officier Kindermishandeling Huiselijk Geweld en zeden, openbaar ministerie
- Judith Serrarens, strafrechtadvocaat, penitentiair en detentierecht, Keulers Advocaten Beek
- Willem Timmer, Hoofd Landelijke Expertisecentrum Eergerelateerd Geweld, nationale politie
- Michelle Wismans, gedragswetenschapper, Moviera
- Anita Wix, ervaringsdeskundige, Anita Wix Coaching en Advies

Verder zijn nog interviews gehouden met:

- Richard Bouwman, strafrechtadvocaat, De Zwijger Advocaten, Amsterdam
- Ineke Boerefijn, coördinerend beleidsadviseur, College voor de Rechten van de Mens
- Taco Engelfriet, voorzitter Stichting Het Verdwenen Zelf
- Edwin Jakobs, Teammanager, Veilig Thuis Brabant Noord Oost
- Katina Yiannakas, beleidsadviseur, College voor de Rechten van de Mens

Literatuur

Aarten, P., Buiskool, B.J., Hudepohl, M., Lakerveld, J. & Matthijs, J. (2020). *Agressie en geweld in het veiligheidsveld*, Leiden: Universiteit Leiden.

Alink, L.R.A., Cyr, C. & Madigan, S. (2019). 'The effect of maltreatment experiences on maltreating and dysfunctional parenting: A search for mechanisms. Introduction to the special section', *Development and Psychopathology*, 31:1-7.

Arendse, S.(2020). *De uiterlijke verschijningsvorm in het strafrecht – Een analyse van de jurisprudentie van de Hoge Raad*. Den Haag: Boom Juridisch.

Baaijens-Van Geloven, Y.G.M. (2005). 'Is psychische mishandeling strafbaar?', in: Harteveld, A., Jong, D.H. de & Stamhuis E. (red.), *Systeem in ontwikkeling, Liber amicorum G.* Knigge: 5-21.

Bakker, L., Witkamp, B., Timmermans, M., Janssen, J. & Lindenberg, J. (2018). *Aard en omvang ouderenmishandeling*, Amsterdam: Regioplan/Avans Hogeschool/Leiden Academy on Vitality and Ageing.

Barlow, C., Johnson, K., Walklate, S. & Humphreys, L. (2020). 'Putting coercive control into practice: Problems and possibilities', *The British Journal of Criminology*, 60(1): 160-179.

Bekken, F.F., Simons, E.I. & Noteboom, F. (2021). *Daders van binnenlandse seksuele uitbuiting*, Capelle aan den IJssel: CKM.

Berg-Seiffert, Ch. van den (2015). *Ik sta erbuiten – maar ik sta wel te kijken. De relationele dynamiek in geloofsgemeenschappen na seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie vanuit het perspectief van primaire slachtoffers*, Zoetermeer: Boekencentrum Uitgevers.

Boerefijn, I. (2017). 'Het Verdrag van Istanbul. Een nieuw instrument voor het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld', NJCM-bulletin: *Nederlands tijdschrift voor de mensenrechten* 2017/30.

Bogat, G.A., DeJonghe, E., Levendosky, A.A., Davidson, W.S. & von Eye, A. (2006). 'Trauma symptoms among infants exposed to intimate partner violence', *Child abuse & Neglect*, 30: 109-125.

Boom, A. ten & Wittebrood, K. (2019). *De prevalentie van huiselijk geweld en kinderminshandeling in Nederland*, Den Haag: WODC.

Boutellier, J. C. J., van der Land, M., de Groot, I. & Visser, R. (2014). 'Uitgaansgeweld en de morele setting van het uitgaan in Amsterdam', *Tijdschrift voor veiligheid*, 13(1): 3-19.

Bovenkerk, F., San, M. van, Boone, M., Boekhout van Solinge, T. & Korf, D. (2006). *Loverboys of modern pooierschap*, Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Brink, S.E. van den & Milani, S.M. (2018). *Zedelijkheidswetgeving. Een overzicht en analyse van zedendelicten* (Praktijkwijzer Strafrecht nr. 6), Deventer: Wolters Kluwer.

Brinkgreve, Ch. & Daalen, R. van (1991). 'Huiselijk geweld', in: Franke, H., Wilterdink, N. & Brinkgreve, Ch. (red.), *Alledaags en ongewoon geweld*, Groningen: Wolters-Noordhoff: 138-164.

Brouwer, J.G. & Schilder, A.E. (2016). 'Verbod op straatintimidatie?', http://www.openbareorde.nl/tijdschrift/verbod-op-straatintimidatie/

Buisman, S.S. (2020). 'Criteria voor strafbaarstelling. De integratie tussen theorie en wetgevingsbeleid', *Boom Strafblad*, nr. 2: 64-72.

CBS (2022). *Straatintimidatie van jongeren*, Den Haag: CBS.

Cleiren, C.P.M. (2012). 'Functie en waarde van criteria voor strafbaarstelling in het huidig tijdsgewricht', in: Cleiren, C.P.M., Kunst, M.J.J., Leun, J.P. van der, Schoep, G.K. & Voorde, J.M. ten (red.), *Criteria voor strafbaarstelling in een nieuwe dynamiek - Symbolische legitimiteit versus maatschappelijke en sociaalwetenschappelijke realiteit*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers: 7-24.

Cleiren, C.P.M., Voorde, J.M. ten & Waas, W. van (2019). 'Strafbaarstelling van sexchatting en sextortion onder de loep'. *Strafblad*, nr. 2: 69-76.

Commissie Deetman (2011a). *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke kerk. Deel 1. Het onderzoek*, Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Commissie Deetman (2011b). *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke kerk. Deel 2. Achtergrondstudies*, Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Commissie Samson (2012). *Omringd door zorg, toch niet veilig. Seksueel misbruik van door de overheid uit huis geplaatste kinderen, 1945 tot heden*, Amsterdam: Boom.

Commissie De Winter (2016). *Rapport Commissie Vooronderzoek naar Geweld in de Jeugdzorg*, Den Haag: Commissie Vooronderzoek naar Geweld in de Jeugdzorg.

Consultatienota over de aanpak van psychisch geweld en oriëntatie op een strafrechtelijke bepaling tegen psychisch geweld, november 2020, https://www.huiselijkgeweld.nl/publicaties/beleidsnotas/2020/11/25/consultatienota-psychisch-geweld.

Cyr, C., Euser, E.M., Bakermans-Kranenburg, M.J. & Van IJzendoorn, M.H. (2010). 'Attachment security and disorganization in maltreating and high-risk families: A series of meta-analyses', *Development and Psychopathology*, 22: 87-108.

Dettmeijer, C.E., Esser, L.B. & Noteboom, F. (2016). *Zicht op kwetsbaarheid. Een verkennend onderzoek naar de kwetsbaarheid van kinderen voor mensenhandel*, Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen.

Dichter, M.E., Thomas, K.A., Crits-Christoph, P., Ogden, S.N. & Rhodes, K.V. (2018). 'Coercive Control in Intimate Partner Violence: Relationship With Women's Experience of Violence, Use of Violence, and Danger', *Psychology of Violence*, 8(5): 596-604.

Dijkstra, S. (2019). 'De noodzaak om coercive control (dwingende controle) te erkennen. Hoe herken en doorzie je een instrumenteel geweldspatroon?' *Sozio*, 3 september: 30-33.

Dijkstra, S., Lünneman, M., Boer, A., Lünneman, K. & Moors, H. (2019). *Huiselijk geweld en geweld in de publieke ruimte. Een meta-analytisch literatuur- en expertonderzoek naar de relatie tussen huiselijk geweld, kindermishandeling en geweld in de publieke ruimte*, Bureau Dijkstra, i.s.m. Emma & Verweij-Jonker Instituut.

Duker, M. J. A. (2007). 'De reikwijdte van het belagingsartikel', *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 168(4), 141-154.

Dutton, D.G. (1995). 'Trauma symptoms and PTSD-like profiles in perpetrators of intimate abuse', *Journal of Traumatic Stress*, 8: 299-316.

Dutton, M.A., Green, B.L., Kaltman, S.I., Roesch, D.M., Zeffiro, Th. A. & Krause, E.D. (2006). 'Intimate partner violence, PTSD, and adverse health outcomes', *Journal of interpersonal violence*, 21(7), 955-968.

Egelkamp, M. M. (2002). *Inflation von gewalt? Strafrechtliche und kriminologische Analysen von Qualifikationsentscheidungen in den Niederlanden und Deutschland*, s.n.

Engelfriet, T. (2021). 'Psychisch geweld. Vaak nauwelijks zichtbaar en niet expliciet strafbaar', *PROCES*, nr. 6: 371-374.

GREVIO (2020). *GREVIO's evaluatierapport inzake wettelijke en andere maatregelen om uitvoering te geven aan de bepalingen van het Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld (het Verdrag van Istanbul) Nederland*, Strasbourg: Secretariaat van het toezichtmechanisme van het Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld Raad van Europa.

Guns, W. & Janssen, J. (2020). 'Gender en geweld. Over hoe Nederland laveert tussen genderneutraliteit en internationale aandacht voor geweld tegen vrouwen', *PROCES*, nr. 5: 394-404.

Fisher, T. & Vanderveen, G. (2021). *Seksuele straatintimidatie in Rotterdam. 2016-2020*, Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Ganzevoort, R.R. (2013). 'Ultieme breuken - ultieme bronnen. De fundamentele relaties tussen seksualiteit, trauma en religie', in: Ganzevoort, R.R. et al. (red.), *Geschonden vertrouwen. Seksueel misbruik in een religieuze context*, Tilburg: KSGV, 17-37.

Gelder, N. van, Ligthart, S. Astro, L. & Oertelt-Prigione, S. (2021). 'Economic abuse amongst Dutch women (formerly) victimised by intimate partner violence and abuse: A mixed methods approach', *Tijdschrift voor Genderstudies*, Volume 24, Issue 2: 89-107.

Groenhuijsen, M.S. (1998). 'Stalking. Strafrecht als interventierecht', *Delikt & Delinkwent*: 521-526.

Haan, W.J.M. de (2005). 'Een mond vol tanden. Enkele gedachten over de zin van casuïstische criminologie', *Ontmoetingen. Voordrachtenreeks van het Lutje Psychiatrisch-Juridisch Gezelschap*, 11, 1: 39-49.

Haan, W.J.M. de (2008). Violence as an Essentially Contested Concept', in: Body-Gendrot, S., & Spierenburg, P. (eds.), *Violence in Europe*, New York: Springer, 2008: 27-42.

Hamberger, L. K., Larsen, S. E. & Lehrner, A. (2017). 'Coercive control in intimate partner violence', *Aggression and Violent Behavior*, 37: 1-11.

Hamby. S. (2017). 'On defining violence and why it matters', *Psychology of Violence*, Vol. 7, no. 2: 167-180.

Han, B.Ch. (2018). *Topology of violence*, Massachusetts: The Mit Press.

Haveman, R. (1998). *Voorwaarden voor strafbaarstelling van vrouwenhandel* (diss. Utrecht), Deventer: Gouda Quint.

Hest, M. van & Jansen, M. (2018). *Quickscan straatintimidatie. Lokaal beeld en aanpak*, Utrecht: CCV.

Hoeboer, C. (2020), 'The effect of parental emotional abuse on the severity and treatment of PTSD symptoms in children and adolescents', *Child Abuse & Neglect*, https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104775.

Hoogsteder, L.M., Thije, L. ten, Schippers, E.E. & Stams, G.J.J.M. (2021). 'A meta-analysis of the effectiveness of EMDR and TF-CBT in reducing trauma symptoms and externalizing behavior problems in adolescents', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 2021: 1-23.

Hovens, J.G.F.M., Giltay, E.J., Hemert, A.M. van & Penninx, B.W.J.H. (2017). 'Emotionele littekens: langetermijn-gevolgen van jeugdtrauma voor angst- en depressieve stoornissen', *Tijdschrift voor Psychiatrie*, (5): 286-296.

Jackson, M. (2002). *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression and Intersubjectivity*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.

Janssen, J. (2015). 'De stekker eruit? Over de relatie tussen cybercrime en geweld in afhankelijkheidsrelaties', *PROCES*, nr. 5: 318-328.

Janssen, J. (2017). *Focus op eer. Een verkenning van eerzaken voor politieambtenaren en andere professionals*, Den Haag: Boom Criminologie.

Janssen, J. (2018). 'Eén jaar na #MeToo: hoe nu verder? Een blik vanuit een criminologisch perspectief', *Tijdschrift voor Seksuologie*, 42-3.

Janssen, J. (2021a). 'Online en offline eergerelateerd geweld. Over niet zulke nieuwe problemen', in: Meershoek, G., Nap, J., & Spijk, L. van (red.), I*n naam der wat? Reflecties op politie en politiewerk*, Den Haag: Boom Criminologie: 49-62.

Janssen, J. (2021b). *De toren van Babel. Een (rechts)antropologische blik op samenwerking bij de aanpak van geweld in afhankelijkheidsrelaties*, Den Haag: Boom Juridisch.

Janssens, A.L.J.M.A. & Nieuwenhuis, A.J. (2019). *Uitingsdelicten* (Studiepockets Strafrecht nr. 36), Deventer: Wolters Kluwer.

Janssens, K., Volaart, M., Doornink, N., Schakenraad, W., Kooijman, R. & Kooijman, K. (2019). *Deskresearch huiselijk geweld en kindermishandeling*, Utrecht: Movisie en Nederlands Jeugdinstituut.

Johnson, M. (2008), *Intimate Terrorism, Violent Resistance, and Situational Couple Violence: A Typology of Domestic Violence*. Boston/Hannover/London: Northeastern University Press.

Johnson, H., Eriksson, L., Mazerolle, P. & Wortley, R. (2019). 'Intimate Femicide: The Controle of Coercive Control', *Feminist Criminology*, 14(1): 3-23.

Jong, F. de (2019). 'Opzet en causaliteit, of: het 'algemeen-menselijke' karakter van het strafrechtelijke opzetbegrip', *Delikt & Delinkwent* 2019/11.

Jonkman, C.S., Verlinden, E., Bolle, E.A., Boer, F. & Lindauer, R.J.L. (2014). 'De gevolgen van kindermishandeling vergeleken met eenmalig trauma: Verschillen in traumatische stresssymptomen', *Kind en Adolescent*, 35, 3: 150-164.

Kelk, C. (2015). 'Uitdijende strafbaarheid van onzedelijk handelen', *Ars Aequi*, juni: 520-527.

Kennis, M., Balogh, L., Juncker, K. & Janssen, J. (2021). *Geweld tegen sekswerkers. Ervaringen in de gemeente Tilburg*, Den Bosch/Goirle: Avans Hogeschool/Sterk Huis.

Kloek, M. & Dijkstra, M. (2018). *Sekswerk en geweld in Nederland*, Amsterdam: PROUD en SOA AIDS Nederland.

Klooster, S.A.A. van 't, (2022). 'Belagingsslachtoffers achtergesteld. Een analyse van het stelselmatigheidsbestanddeel en de bewijsvergaring door slachtoffers in belagingszaken', *Delikt & Delinkwent*, 2022/13.

Knaap, L.M. van der, Nijssen, L.T.J. & Bogaerts, S. (2006). *Geweld verslagen. Een studie naar de preventie van geweld in het semi-publieke domein*, Den Haag: WODC.

Lanius, R.A., Vermetten, E. & Pain, C. (2010). *The impact of early life trauma on health and disease: The hidden epidemic*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lestrade, S.M.A. (2018). *De strafbaarstelling van arbeidsuitbuiting in Nederland Een toetsing op basis van internationale en Europese mensenrechten, anti-mensenhandelregelgeving en de grondslagen van het strafrecht* (diss. Nijmegen), Deventer: Wolters-Kluwer.

Lindenberg, K. (2007). *Strafbare dwang*. *Over het bestanddeel 'dwingen' en strafbaarstellingen van dwang in het bijzonder art. 284 Sr* (diss. Groningen), Apeldoorn/Antwerpen: Maklu-uitgevers.

Lindenberg, K. & Wolswijk, H.D. (2021). *Het materiële strafrecht*, Deventer: Wolters Kluwer.

Loven, C. (2020). 'Horizontale positieve verplichtingen in de rechtspraak van het Europees hof voor de rechten van de mens'*, NTM/NJCM-bull.* 38: 479-497.

Lünnemann, M.K.M., Horst, F.C.P.V., Prinzie P., Luijk, M.P.C.M. & Steketee M. (2019). 'The intergenerational impact of trauma and family violence on parents and their children'*. Child Abuse & Neglect*, Oct;96:104134. doi: 10.1016/j.chiabu.2019.104134.

Machielse, A.J. (2015). 'Aantekeningen bij de art. 282, 285 en 300 SR, in: Fokkens, J.W., Hofstee, E.J. & Machielse, A.J.M. (red.), *Wetboek van Strafrecht - Noyon, Langemeijer, Remmelink*, Deventer: Wolters Kluwer.

Malsch, M. (2004). *De Wet Belaging. Totstandkoming en toepassing*, Nijmegen: Ars Aequi Libri.

McGorrery, P. & McMahon, M. (2021). 'Criminalising Psychological Violence in Europe: (Non-)Compliance with Article 33 of the Istanbul Convention', *European law review*, Nº 2: 211-227.

McMahon, M. & McGorrery, P. (2016). 'Criminalising controlling and coercive behaviour: The next step in the prosecution of family violence?', *Alternative Law Journal*, 41(2): 98-101.

McMahon, M., & McGorrery, P. (2020). *Criminalising Coercive Control*, Singapore: Springer.

Meijer, L., Finkenauer, C., Tierolf, B., Lünnemann, M. & Steketee, M. (2019). 'Trajectories of traumatic stress reactions in children exposed to intimate partner violence', *Child Abuse & Neglect*, Volume 93, July: 170-181.

Moors, J.A. & A.C. Verweij (2022). *Ontmaskering. Een literatuur- en praktijkonderzoek naar exposen*, Apeldoorn: Politie & Wetenschap.

Moylan, C.A., Herrenkohl, T.I., Sousa, C., Tajima, E.A., Herrenkohl, R.C. & Russo, M.J. (2010). 'The effects of child abuse and exposure to domestic violence on adolescent internalizing and externalizing behavior problems', *Journal of Family Violence*, 25, 53-63.

Myhill A. (2015). 'Measuring coercive control: what can we learn from national population surveys?' *Violence Against Women*, Mar;21(3):355-75.

Nan, J. (2013). *He lex-certa beginsel*, Den Haag: SDU.

Nan, J. (2019). 'Kroniek van het straf(proces)recht', *Nederlands juristenblad*, 827: 1035-1047.

Nieuwenhuis, A.J. & Janssens, A.L.J.M.A. (2019). *Uitingsdelicten* (Studiepockets Strafrecht nr. 36), Deventer: Wolters Kluwer.

Palmen, D. (2021). *In search of the psychopathic leader. The deconstruction of the profile of manifestations of 'successful' psychopathy*, Heerlen: Open Universiteit.

Pitman, T. (2017). 'Living with coercive control: Trapped within a complex web of double standards, double binds and boundary violations', *The British Journal of Social Work*, 47(1): 143-161.

Reijntjes, J.M. & Reijntjes-Wendenburg, C. (2018). *Bewijs*, Deventer: Wolters Kluwer.

Renner, L.M. (2009). 'Intimate Partner Violence Victimization and Parenting Stress: Assessing the Mediating Role of Depressive Symptoms', *Violence Against Women*, 15(11): 1380–1401.

Robertson, K. & Murachver, T. (2011). 'Women and Men's Use of Coercive Control in Intimate Partner Violence', *Violence and Victims*, 26(2): 208-217.

Roos, Th. A. de (1987). *Strafbaarstelling van economische delicten, Een crimineel-politieke studie* (diss. Utrecht), Arnhem: Gouda Quint.

Rozema, G. & Willemsen, N. (2021). *Verkenning MDA++ en Intieme Terreur Oost-Brabant*, Den Haag: Nationaal Programma 'Geweld Hoort Nergens Thuis'.

Rozemond, K. (1999). 'Legaliteit in het materiële strafrecht', *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, afl. 4: 117-130.

Schinkel, W. (2005). *Aspects of Violence*, Rotterdam: Erasmus University.

Schlattmann, N. (2006). 'EMDR en de allerkleinsten: een gevalsbeschrijving', *Kinder- en Jeugdpsychotherapie*, 33: 25-38.

Schram, K., Jong, M. de & Esyink Smeets, M. (2020). *Exposen exposed. De gevolgen van online slut-shaming voor jonge vrouwen met een migratieachtergrond in het hoger beroepsonderwijs*, z.p.: In Holland.

Schreurs, L.E.M., Dijkstra, R.J. & Bosma, A.K. (2021). 'Sextortion', *Strafblad*, afl. 5: 189-197.

Simons, D. (1929). *Leerboek van het Nederlandsche strafrecht. Tweede deel. Bijzondere strafbare feiten*, Noordhoff: Groningen.

Stark, E. (2007). *Coercive control: the entrapment of women in personal life*, Oxford: Oxford University Press.

Stark, E. & Hester, M. (2019). 'Coercive control: Update and review', *Violence against Women*, 25(1): 81-104.

Steketee, M., Tierolf, B., Lünneman, K. & Lünneman, M. (2020). *Kwestie van lange adem. Kan huiselijk geweld en kindermishandeling echt stoppen?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Strikwerda, L. (2014). 'Present and Future Instances of Virtual Rape in Light of Three Categories of Legal Philosophical Theories on Rape', *Philosophy & Technology*, DOI 10.1007/s13347-014-0167-6.

Struik, A. (2016). *Slapende honden? Wakker maken! Een behandelmethode voor chronisch getraumatiseerde kinderen*, Amsterdam: Pearson Assessment and Information B.V.

Tierolf, B., Schuengel, C. & Lamers-Winkelman, F. (2018). 'Validation and Standardization of the Dutch Trauma Symptom Checklist for Young Children in a Normative and Clinical Sample', *Journal of Aggression Maltreatment & Trauma*, 27(1): 1-14.

Üstüner- Tüfekci, A., Winter, M. de, Smulders, I., Janssen, J. & Kolthoff, E. (2022). *Criminele uitbuiting onder scholieren en studenten in Zeeland. Een onderzoek in het voorgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs*, Den Bosch: Avans Hogeschool.

Vaan, K.B.M. de, Schreijenberg, A. Homburg, G.H.J. & Schilder, A.E. (2013). *Knelpunten in de uitvoering van de Wet tijdelijk huisverbod*, Den Haag: WODC.

Veen, H.C.J. van der & Bogaerts, S. (2010). *Huiselijk geweld in Nederland: Overkoepelend syntheserapport van het vangst- hervangst-, slachtoffer- en daderonderzoek 2007-2010*, (Onderzoek en beleid 288), Den Haag: WODC.

Veerman, A. (2005). *Ontredderd. Het proces in de kerkenraad als de predikant seksueel misbruik heeft gepleegd*, Zoetermeer: Boekencentrum.

Visser, M., Schoemaker, K., de Schipper, C., Lamers-Winkelman, F. & Finkenauer, C. (2015). 'Interparental Violence and the Mediating Role of Parental Availability in Children's Trauma Related Symptoms', *Journal of Child & Adolescent Trauma*: 1-11.

Vrielink, S. & Groot, S. de (2020). *Sociale veiligheid Rijk. Onderzoeksnotitie*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Wilde, B. de (2016). 'De rol van positieve verplichtingen bij de totstandkoming van Nederlandse strafwetgeving', *NJCM-bulletin: Nederlands tijdschrift voor de mensenrechten* 2016/10.

Wilde, S. de, Schmitz, D., Smeets, H. & Bosveld, W. (2018). *Straatintimidatie in Amsterdam. Onderzoek naar slachtoffers en daders*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam.

Wittebrood, K. & Boom, A. ten (2019). 'Betekenis van cijfers over huiselijk geweld en kindermishandeling', *PROCES*, (98) 5: 349-352.

WODC/CBS (2020). *Prevalentiemonitor Huiselijk Geweld en Seksueel Geweld 2020*, Den Haag: WODC/CBS.